

Bizans'ta 'Kent' ve 'Kırsal': Arkeolojik Veriler Işığında Güllük (Mandalya) Körfezi

'Urban' and 'Rural' in Byzantium: The Gulf of Mandalya (Güllük Körfezi) in light of Archaeological Evidence

Ufuk SERİN

Öz

Mandalya Arkeolojik Yüze Araştırması Projesi (1988-2011) verilerini temel alan bu çalışma, Antik Çağ'da Karia bölgesinin bir parçası olan ve Mandalya Körfezi olarak da bilinen Güllük Körfezi'nde Geç Antik ve Bizans Dönemi kırsal yerleşimlerinin değişim ve dönüşümünü, başta yerel lasos mermerinin işletimi ve ihracatı olmak üzere bölgesel geçim kaynakları ve kent ve kırsal (*territorium*) ilişkisi üzerinden incelemeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Mandalya Körfezi'ni çevreleyen ve Antik Dönem'de körfeze adını vermiş olan önemli kentsel yerleşimler arasında kuzeyde lasos (Kıyıkışlacık) ve Kazıklı, güneyde ise Bargylia (Boğaziçi) bulunmaktadır. Bu bölgeyi merkez alan Mandalya Projesi'nden elde edilen arkeolojik veriler özellikle MÖ 6. yüzyıl ve MS 7. yüzyıl arasında yoğunlaşmakla birlikte, çok disiplinli araştırmalar burada kırsalın Geç Bronz Çağı'ndan 18. ve 19. yüzyıllara ve hatta günümüze kadar neredeyse kesintisiz olarak kullanıldığını doğrulamıştır. Bu çalışmada özellikle üstünde durulmak istenen konu, Bizans İmparatorluğu'nun başka bölgelerinde olduğu gibi, Anadolu'da da Pers ve Arap akınları başta olmak üzere, farklı faktörlerle ilişkili olarak arkeolojik verilerin azaldığı 7. ve 9. yüzyıllar arasında Mandalya Körfezi'ni çevreleyen kentler ve kırsalda yerleşim 'sürekliliği' olup olmadığıdır. Mimari ve arkeolojik nitelikli bulgular, Karia'nın bu kıyı bölgesinde yerleşim birimlerinin ve yaşamın 'kent' ve 'kırsal' arasında bir çizgide, zaman zaman kesintiye uğrayarak da olsa değişen ekonomik koşullara ve savunma gereksinimlerine uyum sağlamaya çalışarak, şekil ve nitelik değiştirerek devam ettiğini doğrular niteliktedir.

Anahtar Kelimeler

Karia, Güllük (Mandalya) Körfezi, Geç Antik, Bizans, kırsal

Abstract

This paper, focusing on the results of a long-term and interdisciplinary archaeological research project conducted in the Gulf of Mandalya, investigates the transformation of rural settlements and the countryside in coastal Caria from Late Antiquity to Byzantine times, together with the economic activities and forms of labour, including the quarrying and exploitation of lasos marble, on which the survival of rural communities had depended. Despite considerable changes in settlement patterns over time, the literary, epigraphic, and numismatic evidence suggest that this region was widely occupied, with numerous sites located both inland and in coastal areas. The most notable among these sites, whose history and experiences contributed to the formation and profound modification of the settlement features of the land surrounding the gulf, were lasos and Kazıklı to the north and Bargylia to the south. The Mandalya Archaeological Survey Project (1988-2011) revealed an almost uninterrupted continuity of settlement and land exploitation in this micro-region from the Late Bronze Age through to the 18th/19th centuries CE, with a major concentration of archaeological evidence from the 6th century BCE to 7th century CE. Within this wide chronological context, the paper focuses on the continuity/discontinuity of rural settlements, closely or more loosely affected by multiple factors, in the transition from Late Antiquity

* Sorumlu yazar: Ufuk Serin (Doç. Dr.), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Ankara, Türkiye. E-posta: userin@metu.edu.tr ORCID: 0000-0002-7087-9204

Atf: Serin, Ufuk. "Bizans'ta 'Kent' ve 'Kırsal': Arkeolojik Veriler Işığında Güllük (Mandalya) Körfezi." *Art-Sanat*, 20(2023): 531–560. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.20.1292488>

to the Early Middle Ages (7th and 9th centuries) and beyond. It also attempts to explain the changing nature of settlements through transformation and adaptation, involving abandonment and resettlement (within or around the ruins of the now largely deurbanised and ruralised urban fabric) or relocation.

Keywords

Caria, Gulf of Mandalya (Güllük Körfezi), Late Antique, Byzantine, rural settlements

Extended Summary

This contribution, centring on the results of a long-term and interdisciplinary archaeological research project conducted in the Gulf of Mandalya (Güllük Körfezi), investigates the transformation of rural settlements and the countryside in coastal Caria from Late Antiquity to Byzantine times, together with the economic activities and forms of labour that ensured the survival of rural communities throughout centuries. Despite considerable changes in settlement patterns over time, the literary, epigraphic, and numismatic evidence suggest that this region was widely occupied, with numerous sites located both inland and in coastal areas. The most notable among these sites, whose history contributed to the formation and profound modification of the settlement features of the land surrounding the gulf, were Iasos and Kazıklı to the north and Bargylia to the south. The Mandalya Archaeological Survey Project (1988-2011) revealed an almost uninterrupted continuity of settlement and land exploitation in this micro-region from the Late Bronze Age through to the 18th/19th centuries CE (and beyond), with a major concentration from the 6th century BCE to 7th century CE. Within this wide chronological context, the paper focuses on the continuity/discontinuity of rural settlements in the transition from Late Antiquity to the Early Middle Ages, and attempts to understand the changing nature of settlements through transformation, abandonment and/or relocation.

The rural landscapes of Caria are characterized by the presence of Late Antique ‘villages’, as well as countless settlement units, rural churches, isolated farms, agricultural terraces, and the ruins of numerous other structures dispersed throughout the countryside. This plurality confirms the prosperity of the urban *territoria*, with intensive agricultural activity and prolific rural settlements. In Late Antiquity, the archaeological data points to a significant concentration of occupation between the 5th and 7th centuries CE. During this time, this landscape was dominated by open, unfortified small villages, with rural churches and chapels situated inside or close to these settlement and production units. The Early Middle Ages (7th–9th centuries) saw a large-scale abandonment of the coastal regions, with settlements moving, mostly for security concerns, inland and to more isolated areas.

Archaeological evidence, including fragments of mortars, counterweights, oil and/or wine presses discovered *in situ* or scattered throughout the survey area, within and around sites associated with a domestic use, demonstrate that agricultural production

was a part of village life, both on the coast and inland. One of the most significant and constant economic resources hereabouts – the quarrying and exploitation of Iasos marble (*marmor iassense*) – merits further discussion. Quarries of a calcareous deep red-violet breccia with irregular white-grey veins, coming in two varieties – *rosso brecciato* and *cipollino rosso* – scar the slopes extending from the north of the Iasian peninsula eastwards to 'Little Sea'. Iasos marble was widely employed in famous churches of the time, including St. Polyeuktos and St. Sophia in Constantinople, St. John's at Ephesus, San Vitale in Ravenna, among many others, during the 6th century, when its exportation was at its peak.

While the use of *marmor iassense* as a significant economic resource reveals the vitality of this territory, a similar vigour can also be seen in urban areas like Iasos and Bargylia, particularly in the 5th and 6th centuries. The Life of St. Eusebia (Xena) also alludes to the existence of monasteries and convents in and around Mylasa (and elsewhere in Caria) in the same period. At Iasos, the presence of defensive structures and burial items from the Byzantine necropolis in and around the agora show that habitation continued throughout the 'Dark Ages'. The burial goods span a large chronological range from the late 6th through to the 16th centuries, with the majority of the evidence being concentrated in the late 6th and early 7th centuries and from the 11th century onwards.

Aside from the evidence mentioned above, indicating some continuity of life or settlement activity, little is known about the 'Dark Ages' at Iasos and its hinterland. The city would have suffered from the Persian and Arab incursions, perturbing Asia Minor from the mid-7th to 9th centuries, although concrete evidence directly attributable to foreign raids is not always forthcoming. As a matter of fact, there is no proof that this region was uninhabited during the Byzantine Middle Ages despite the fall in archaeological evidence from the late 6th/early 7th to the 9th centuries, which collapse was seen in most regions of the Byzantine Empire in connection with Persian and Arab raids as well as other factors. As can be seen, for instance, in the neighbouring territory of Teichioussa-Kazıklı or in inland regions of Caria, such as the plateau southwest of Aphrodisias, it is also likely that after this date, the coastal areas were largely abandoned, with settlements being relocated in 'inland' and remote areas.

Iasos and its hinterland were protected by several sets of fortifications from the Hellenistic period onwards. In the Middle Ages, additional defences were built to secure the peninsula and the western harbour. One of these is atop the acropolis, and the other, a square tower, is located on the Roman pier that guards the western harbour in its easternmost section. The defensive enclosure on the isthmus north of the peninsula must be added to them. These medieval structures – some including various phases of construction – cover a large chronological span from the Late Roman

period to Byzantine times (and beyond). Despite the fact that the precise construction date and/or chronological evolution of the disputed Medieval fortifications of Iasos are still unknown, it is reasonable to assume that they served as a ‘chain of defence’ protecting the city and its hinterland from the 7th century through the Byzantine Middle Ages and so lessened the need for additional fortification in nearby inland/rural areas. Traces of Byzantine settlement and activity can be confirmed here, despite changing settlement patterns and temporary interruptions, until the establishment of the Menteşe Beyliği at the end of the 13th century. This process can better be defined as survival through transformation and adaptation – one that involves abandonment, resettlement (within or around the ruins of the now largely deurbanised and ruralised urban fabric) or relocation.

Giriş

Uzun vadeli ve disiplinler arası Mandalya Arkeolojik Yüzeysel Araştırması Projesi (1988-2011) verilerini temel alan bu çalışma,¹ Antik Dönem'de Karia bölgesinin bir parçası olan ve Mandalya Körfezi olarak da bilinen Güllük Körfezi'nde Geç Antik ve Bizans Dönemleri boyunca kırsal peyzaj ve yerleşimlerin değişim ve dönüşümünü, bu alanlardaki bazı yapı türlerini ve kırsal topluluklarının geçim ve devamlılığını sağlayan ekonomik kaynakları, kent ve kırsal (*territorium*) ilişkisi üzerinden incelemeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.² Gerek yazılı gerekse arkeolojik veriler, bu bölgede, yerleşim modelleri zaman içerisinde değişmiş olmakla birlikte, tarih boyunca hem kıyı hem iç kesimlerde neredeyse kesintisiz bir yerleşim sürekliliği olduğunu göstermektedir.³ Mandalya Projesi'nden elde edilen arkeolojik veriler özellikle MÖ 6. yüzyıl ve MS 7. yüzyıl arasında yoğunlaşmakla birlikte, araştırmalar bu bölge kırsalının Geç Bronz Çağı'ndan 18. ve 19. yüzyıllara ve hatta günümüze kadar neredeyse kesintisiz olarak kullanıldığını doğrulamıştır. Bu geniş kronolojik çerçevede, bu çalışmada özellikle üstünde durulmak istenen nokta, Bizans İmparatorluğu'nun başka bölgelerinde olduğu gibi Anadolu'da da Pers ve Arap akınları ve başka faktörlerle ilişkili olarak arkeolojik verilerin azaldığı 7. ve 9. yüzyıllar arasında, körfezi çeviren kentler ve kırsalda devamlılık olup olmadığı ve yerleşimlerin bu süre boyunca nasıl ve ne şekilde ayakta kalabildiğidir.

Mandalya Körfezi'ni çevreleyen önemli antik kentler arasında kuzeyde Iasos (Kıyıkışlacık) ve Kazıklı,⁴ güneyde ise Bargylia (Boğaziçi) bulunmaktadır. Bu kent-

1 Mandalya yüzeysel araştırması Eugenio La Rocca tarafından 1988 yılında başlatılmış ve son on yıllık döneminde Napoli Federico II Üniversitesi'nden Raffaella Pierobon Benoit tarafından yönetilmiştir. Yazar, 2003-2011 yılları arasında Mandalya yüzeysel araştırmasına ekip üyesi olarak katılmış ve alandaki Geç Antik ve Bizans Dönemi yapı ve yerleşimleri üzerine araştırmasını sürdürmüştür.

2 Burada yüzeysel araştırması projesinde kullanıldığı şekliyle Mandalya Körfezi tercih edilmiştir. Bu çalışmada kullanılan Antik Dönem ve Orta Çağ kaynaklarında Grekçe yazan yazarlar ve eserleri için *A Greek English Lexicon. With a revised supplement*. Compiled by Henry George Liddell and Robert Scott (Oxford: Clarendon Press, 1996); Latince yazan yazarlar ve eserleri için *Thesaurus Linguae Latinae (TLL): Index Librorum Scriptorum Inscriptionum* (Leipzig: Teubner, 1990) tarafından belirtilen baskılar, yazım ve kısaltma kuralları temel alınmıştır.

3 Kaynaklar ve bölgedeki yerleşim konusunda Alfred Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie* (Paris: E. de Boccard, 1958) temel çalışmalardan biri kabul edilmektedir. Mandalya yüzeysel araştırmasının tüm sonuçlarını ve veri tabanını içeren kapsamlı bir yayın hazırlık aşamasındadır. Bugüne kadar yayımlanmış olan çok sayıda kaynak arasında sadece birkaçını saymak gerekirse: *Sinus Iasus I. Il territorio di Iasos: Ricognizioni archeologiche 1988-89. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Serie III 23/3-4* (1993); *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*, ed. Raffaella Pierobon Benoit (Napoli: Macchiaroli Editore, 2005); Raffaella Pierobon Benoit, "Il territorio di Iasos: Nuove ricerche (2006-2008)," *Labraunda and Karia. Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda. Stockholm, the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008*, ed. Lars Karlsson ve Susanne Carlsson (Uppsala: Uppsala Üniversitesi, 2011), 389-425; Raffaella Pierobon Benoit, Lucia Cianciulli ve Paolo Orlando, "Una storia nascosta: il paesaggio di Iasos," *Delli Aspetti de Paesi. Vecchi e nuovi Media per l'Immagine del Paesaggio/Old and New Media for the Image of the Landscape, I. Costruzione, Descrizione, Identità Storica/Construction, Description, Historical Identity*, ed. Annunziata Berrino ve Alfredo Buccaro (Napoli: CIRICE, 2016), 139-148.

4 Kazıklı'nın eski ismi bilinmemektedir.

lerin tarihî gelişimi ve kendilerini besleyen kırsal çevreyle birlikte çağlar boyunca hayatta kalabilmeleri denizle yakından ilişkili olduğundan Mandalya Körfezi, Antik Dönem’de ismini buradaki kıyı kentlerinden alarak “İasos Körfezi” veya “Bargylia Körfezi” olarak adlandırılmaktaydı (G. 1).⁵ Yüzeysel araştırması alanı dışında kalmakla birlikte, Antik Çağ’da Karia’ya tarihî ve politik önem kazandıran Miletus (Milet) ve Mylasa (Milas) da bu bölgede bulunmaktadır.⁶ Bu geniş çerçevede, Mandalya Projesi’nin merkezini oluşturan ve uzun yıllar kazı ve yüzeysel araştırması çalışmalarının birlikte yürütüldüğü İasos kırsalı (*territorium*) bu makaleye temel teşkil etmektedir (G. 2).⁷

G. 1: İasos, akropolden Mandalya (Güllük) Körfezi’nin görünüşü (Ufuk Serin, 2004)

- 5 Plb. (16,12,1) her iki ismi de kullanmaktadır. Th. (8,26,2) bölgeyi “İasos Körfezi” (Ιασικός κόλπος) olarak adlandırmaktadır. Ayrıca bk. Plin. (*nat. hist.*, 5,29,5): *Bargylia et, a quo sinus Iasius, oppidum Iasus*; Liv. (37,17,3): *sinus Bargyliticus*; Mela (3,16,85): *sinus Iasius et Basilicus. In Iasio est Bargylos*. Bu konu üzerine bk. Eugenio La Rocca, “Introduzione,” *Sinus Iasius I. Il territorio di Iasos: ricognizioni archeologiche 1988-89. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Serie III* 23-3-4 (1993): 847-852; Giuseppe Ragone, “Da Mileto a Iasos. Toponomastica antica, itinerari antiquari, ricognizioni moderni,” *Sinus Iasius I. Il territorio di Iasos: ricognizioni archeologiche 1988-89. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Serie III* 23-3-4 (1993): 871-902.
- 6 Milet ve çevresindeki yüzeysel araştırmaları için bk. Hans Lohmann, “Milet und die Milesia. Eine antike Grossstadt und ihr Umland im Wandel der Zeiten,” *Chora und Polis*, ed. Franck Kolb ve Elisabeth Müller-Luckner (Münih: Oldenbourg, 2004), 325-360.
- 7 İasos kazıları 1961 ve 2013 yılları arasında İtalyan ekipler tarafından yürütülmüştür. İtalyanların yürüttüğü kazı çalışmaları 2013 yılında son bulmuş, bir süre sonra Selçuk Üniversitesi’nden Prof. Dr. Asuman Baldiran tarafından tekrar başlatılmıştır. İtalyan kazılarının son aşamaları için bk. Marcello Spanu, “The 2012 and 2013 Excavation and Research Campaigns at Iasos,” 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı. 2-6 Haziran 2014 Gaziantep* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015), 3: 575-596.

G. 2: Iasos, akropolden kuzeybatı yönünde iç kesimlere genel bakış: Ortada agora, arkada bugünkü Kıyıkışlacık köyü görülmektedir (Ufuk Serin, 2004)

Kronolojik olarak bu çalışmanın odak noktasını oluşturan Geç Antik ve Bizans Dönemleri üzerine yazılı kaynaklar oldukça sınırlı olmakla birlikte,⁸ arkeolojik veriler 5. ve 6. yüzyıllarda Karia kentlerinde önemli bir yapı faaliyetine işaret etmektedir. Bu dönemde Iasos ve Bargylia gibi küçük ölçekli kentlerde bile çok sayıda kilise inşa edilmiş,⁹ başta kıyı bölgeleri olmak üzere yeni yerleşimler kurulmuş ve bunların bir kısmı piskoposluk merkezi hâline gelmiştir.¹⁰

Tarihî kaynakların sessizliği, kırsal alanların kullanımı söz konusu olduğunda daha da çarpıcıdır. Örneğin, Strabon (14,2,21) Iasos'u besleyen geçim kaynakları arasında kırsal çevrenin rolünü tamamen göz ardı etmekte ve kentnin asıl geçim kaynağının balıkçılık olduğunu söylemektedir.¹¹ Mandalıya yüzey araştırması tam olarak da bu

8 Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey* (Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2004), 11-14; Marina Falla Castelfranchi, "Il complesso ecclesiale di Bargylia," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*, ed. Raffaella Pierobon Benoit, (Napoli: Macchiaroli Editore, 2005), 421.

9 Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria*; Ufuk Serin, "Some Observations on the Middle Byzantine Church outside the East Gate at Iasos," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*, ed. Raffaella Pierobon Benoit (Napoli: Macchiaroli Editore, 2005), 156-178; Falla Castelfranchi, "Il complesso ecclesiale di Bargylia," 419-464.

10 Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria*, 11-13. Karia'daki piskoposluklar için bk. Vincenzo Ruggieri, "A Historical Addendum to the Episcopal Lists of Caria," *Revue des Études Byzantines* 54 (1996), 221-234; Vincenzo Ruggieri, *Il golfo di Keramos: dal tardo-antico al medioevo bizantino* (Soveria Mannelli: Rubbettino, 2003); Vincenzo Ruggieri, *La Caria bizantina: topografia, archeologia ed arte (Mylasa, Stratonikeia, Bargylia, Myndus, Halicarnassus)* (Soveria Mannelli: Rubbettino, 2005).

11 Strabon'un metni üzerine bk. Jean Benoit ve Raffaella Pierobon Benoit, "Il territorio a Nord di Iasos: ricognizioni 1988," *Sinus Iasus I. Il territorio di Iasos: ricognizioni archeologiche 1988-89. Annali della Scuola*

sebeple, arkeolojik kazıların kısa vadede tek başına ortaya çıkaramayacağı bölgesel ölçekte bilgi sağlamak amacıyla başlatılmıştır. Yüzeysel araştırması kapsamında 70 km²lik bir alan taranmış ve 800 kadar “sit” tespit edilmiştir (G. 3).¹² Mandalya projesi kapsamında “sit”, “yüzeysel buluntularından daha geniş ölçekli *in situ* yapı veya yerleşim kalıntılarına kadar değişen arkeolojik veri kümeleri” olarak tanımlanmıştır.¹³ Yüzeysel araştırmasından elde edilen veriler, Antik Çağ’dan günümüze bölgenin geçim kaynaklarını ortaya çıkarmış, kent ve kırsal çevre arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkilere ve bölgedeki yerleşim ve arazi kullanım modellerine ışık tutmuştur.¹⁴

Normale Superiore di Pisa. Serie III 23/3-4 (1993): 902-919; Ragone, “Da Mileto a Iasos,” 901; Raffaella Pierobon Benoit, “L’Asia Minore e l’approvvigionamento in grano di Roma,” *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la république jusqu’au Haut Empire. Actes du Colloque International de Naples 1991. Actes du colloque international organisé par le Centre Jean Bérard et l’URA 994 du CNRS, Naples, 14-16 février 1991* (Publications du Centre Jean Bérard, 1994), 311-312; Raffaella Pierobon Benoit, “Paralypros chora: il territorio di Iasos alla luce delle recenti ricognizioni,” *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*, ed. Raffaella Pierobon Benoit (Napoli: Macchiaroli Editore, 2005), 200-201; Roberta Fabiani, “Strabone e la Caria,” *Strabone e l’Asia Minore. Incontri perugini di storia della storiografia antica sul mondo antico X (Perugia 1997)*, ed. Anna Maria Biraschi ve Giovanni Salmeri (Napoli: Edizioni scientifiche italiana; Perugia: Università degli studi di Perugia, 2000), 375-400.

12 Bu projede kullanılan yüzeysel araştırması teknikleri üzerine bk. Raffaella Pierobon Benoit, “Survey of the Mandalya Gulf. Report on the 2004 Campaign: The Iasos’ Chora and the System of Defence,” *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı 30 Mayıs-3 Haziran 2005 Antalya* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006), 2: 279-292; Pierobon Benoit, “Il territorio di Iasos: nuove ricerche (2006-2008)” 392-403; Raffaella Pierobon Benoit, Lucia Cianciulli ve Paolo Orlando, “Le ricognizioni archeologiche a Iasos: un paesaggio in trasformazione. Strumenti e metodi,” *Romarché 2019. Landscapes – Paesaggi culturali. Giornata di studio e confronto, Roma 30 maggio* (basım aşamasında); Ufuk Serin, “Survey Archaeology as a Source of Data. Principles and Practice,” *The Cambridge Handbook to Byzantine Archaeology*, ed. Michael Decker, (Cambridge: Cambridge University Press, basım aşamasında).

13 Pierobon Benoit, Cianciulli, Orlando, “Le ricognizioni archeologiche a Iasos”. “Sit” terimi, bunun içeriği veya ne içermesi gerektiği konusunda belli bir tanım bulunmamaktadır: Susan E. Alcock, John F. Cherry ve Jack L. Davis, “Intensive Survey, Agricultural Practice and the Classical Landscape of Greece,” *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*, ed. Ian Morris (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 138. Orta Çağ özelinde: Franziska Lang, “A Method for the Activity Analysis of Medieval Sites: From the Stratiké Surface Survey Project, Acarnania (Western Greece),” *Medieval and Post Medieval Greece. The Corfu Papers*, ed. John Bintliff ve Hanna Stöger (Oxford: Archeopress, 2009), 159.

14 Körfez çevresindeki başka yüzeysel araştırmaları da bu verileri daha geniş ölçekte tamamlayıcı niteliktedir. Kazıklı bölgesindeki yüzeysel araştırması sonuçları için bk. Hans Lohmann, “Risultati di una survey condotta nella penisola di Kazıklı,” *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*, ed. Raffaella Pierobon Benoit (Napoli: Macchiaroli Editore, 2005), 332-356; Hans Lohmann, *Ein Survey bei Kazıklı (Muğla)* (Möhnesee: Bibliopolis, 2005). Akbük ve Kazıklı arası için bk. Walter Voigtländer, *Teichiusa. Näherung und Wirklichkeit* (Rahden in Westfalen: VML, M. Leidorf, 2004).

G. 3: Mandalya Körfezi Arkeolojik YüzeY Araştırması Alanı (AYDIN N19-a3-4) (Mandalya Arkeolojik YüzeY Araştırması Arşivi)

Mandalya Körfezi ve Çevresinde Geç Antik ve Bizans Dönemleri Boyunca 'Kentsel' ve 'Kırsal' Nitelikli Bazı Yerleşimler, Yapı Grupları ve Bölgesel Geçim Kaynakları

Körfez bölgesinde Geç Antik ve Bizans yerleşimlerini anlamaya ve tanımlamaya yardımcı olan arkeolojik veriler arasında köyler,¹⁵ kırsal alana yayılmış kilise ve şapel, küçük ölçekli hamamlar,¹⁶ savunma yapıları, çeşme ve sarnıçlar, mezarlıklar ve tanımlanamamış bazı yapı ve yapı grupları bulunmaktadır. Bu yapı ve yerleşim kalıntıları, özellikle mimari elemanlar ve seramik gibi yüzeY buluntularıyla daha tanımlı bir kronolojik çerçeveye oturtulabilmektedir. Alanda tespit edilen kırsal yerleşimler arasında Çam Koyu üzerinde bulunan Alagün¹⁷ ve yine aynı koyda İasos yarımadası-

15 Bu çalışmada kullanılan "köy" tanımı üzerine bk. Angeliki E. Laiou, "The Byzantine Village (5th-14th century)," *Les villages dans l'Empire byzantin IVe-IXe siècle*, ed. Jacques Lefort, Cécile Morrison ve Jean-Pierre Sodini (Paris: Lethielleux, 2005), 5-54. Çeşitli kırsal yerleşim türleri ve daha kapsamlı kaynakça için bk. Ufuk Serin, "Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri," 194-195; Ufuk Serin, "Late Antique and Byzantine Monuments, Sites, and Settlements," 1824-1826. Kuzeydeki Teichiussa-Kazıklı bölgesi özelinde, George E. Bean ve John M. Cook, "The Carian Coast III", *The Annual of the British School at Athens* 52 (1957), 107, fig. 13, "çiftlik" ve "köy" olarak iki ayrı terim kullanmaktadır. Lohmann, "Risultati di una survey condotta nella penisola di Kazıklı," 349, Miletus yarımadasındaki köyleri, "çiftlik (*fattorie*)" olarak tanımlamaktadır. "Çiftlik" ve "yerleşim" terimlerinin boyut ve kullanım biçiminden çok değişen tarihsel koşullar ve farklı yerleşim oluşum ve süreçleriyle ilişkili olarak kullanımı üzerine bazı çalışmalar için bk. Christopher Ratté ve Peter D. De Staebler, "Survey Evidence for Late Antique Settlement in the Region around Aphrodisias," *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, ed. Ortwin Dally ve Christopher Ratté (Ann Arbor, MI: Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan, 2011), 127; Christopher Ratté, "Introduction," *The Aphrodisias Regional Survey*, ed. Christopher Ratté ve Peter D. De Staebler (Darmstadt; Mainz: Verlag Philipp Von Zabern, 2012), 16, 26.

16 Bölgesel hamam plan tipi ve ilgili kaynakça için bk. Ufuk Serin, "Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri"; Ufuk Serin, "Late Antique and Byzantine Monuments, Sites, and Settlements". Kıbrıs'ta benzer bir hamam yapısı ve Anadolu'daki başka örnekler için bk. Şükrü Özdoğan ve Düzgün Tarkan, "Kıbrıs Geç Antikçağ Hamamı," *Adalya* 21 (2018), 175-210.

17 Bu yerleşimin antik dönemdeki ismi bilinmemektedir. Bk. Eugenio La Rocca, "Survey archeologica nell'area

nın güneybatısında bulunan Zeytinli Kuyu ve kuzeyde kıyıda birkaç kilometre uzakta “iç” kesimde¹⁸ tepelik bir alanda konumlanan Zindaf Kale, kırsal yerleşim biçimlerine ışık tutmaları açısından önem taşımaktadır. Alagün’de 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenebilecek birkaç kilise, Zeytinli Kuyu’da ise bir kilise, hamam ve bazı tanımlanamayan mimari kalıntılardan oluşan bir yapı grubu tespit edilmiştir.¹⁹

Mandalya yüzey araştırması bölgesinde, Helenistik Dönem’in dağınık planlı kırsal yerleşimlerinden, Roma Dönemi ve Geç Antik Dönem boyunca çekirdek yerleşimlere doğru bir değişim/dönüşüm tespit edilmiştir.²⁰ Bununla ilişkili olarak, adını Arkaik bir mabedin savunması amacıyla yapılmış bir kaleden alan Zindaf Kale’nin²¹ 150 m kadar kuzeyinde iç kesimde yer alan ve Geç Antik Dönem’in, “nükleer” veya “içe dönük” olarak da tanımlanabilecek çekirdek yerleşim türüne iyi bir örnek oluşturan bir köy/mezradan kısaca söz etmek gerekmektedir.²² Zindaf Kale yakınındaki mezrada çok sayıda yapı kalıntısı belirlenmiştir. Bunlardan en iyi korunmuş olan iki tanesi, bir avlu etrafında yer alan odalardan oluşan ve içinde yerel İasos mermeri parçaları da bulunan moloz taştan inşa edilmiş dikdörtgen planlı yapılarıdır. Bölgede yüzyıllar boyunca kullanılmış benzer yapı teknikleri civardaki köy evlerinde hâlen kullanılmaktadır (G. 4, G. 5). Temel olarak seramik ağırlıklı olmakla birlikte, zeytin ve/veya üzüm ezmede kullanılan ezme tekneleri, havan, ağırlık taşı ve dibek gibi buluntular da içeren arkeolojik veriler, MÖ 1. yüzyıl ve MS 5. yüzyıl arasında yoğunlaşmakta ve Geç Antik köyün daha erken bir yerleşim alanının üzerinde kurulduğunu göstermektedir.²³ Bu köy-mezra, birbirine yakın inşa edilmiş yerleşim birimleriyle, Bizans Dönemi’nde Suriye’den Kırım’a kadar uzanan geniş bir coğrafyada çok sık rastlanan

del Golfo di Mandalya (Turchia),” *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*, ed. Raffaella Pierobon Benoit (Napoli: Macchiaroli Editore, 2005), 413. Miletus ve İasos arasındaki alandaki yer isimleri için bk. Ragone, “Da Mileto a İasos,” 871-902.

18 Mandalya mikro bölgesinde iç kesim (*inland*), kıyıda en fazla 6-7 km kadar uzaklıkta bulunan yüksek veya düzlük alanları tanımlamak için kullanılmaktadır. Bunlar, kıyıda kurulmuş yerleşimlerle birlikte bir kıyı bölgesinin parçası olarak değerlendirilmektedir. Benzer bir tanımlama için bk. Izdebski, “The Economic Expansion of the Anatolian Countryside,” 347, n. 6.

19 Bunların bir kısmı ve bazı veriler daha önce başka yayınlarda detaylandırıldığı için burada tekrar değinilmeyecektir.

20 Raffaella Pierobon Benoit, “Il Golfo di Mandalya: risultati delle ricognizioni e nuove prospettive,” *Türkiye ve İtalya. Arkeolojik Ufuklar. Arkeoloji ve Sanat* 139 (2012), 123; Pierobon Benoit, Cianculli, Orlando, “Le ricognizioni archeologiche a İasos,” 139-148.

21 Veri Tabanı no: IS 05-56 A-J. Burası Zindan Kale olarak da bilinmektedir: Ragone, “Da Mileto a İasos,” 893, 895; Friedrich Hild, *Meilensteine, Straßen und das Verkehrsnetz der Provinz Karia* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014), 27. Bu kalenin Geç Antik Dönem’de savunma amaçlı olarak kullanılıp kullanılmadığı tespit edilememiştir: Pierobon Benoit, “Survey of the Mandalya Gulf,” 282. Ürdün’de kullanılmayan Roma surları yakınında kırsal yerleşimlerin oluşumu için bk. Basema Hamarneh, *Topografia cristiana ed insediamenti rurali nel territorio dell’odierna Giordania nelle epoche bizantina ed islamica. V-IX sec* (Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2003), 49-55.

22 Bu tür yerleşimler için Yizhar Hirschfeld, “içe dönük (introverted)” terimini kullanılmaktadır. Bk. “Farms and Villages in Byzantine Palestine,” *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), 41, 49, 60.

23 Yine Karia’da benzer özellikler gösteren ve Geç Antik Dönem’e ait izler barındıran bazı yerleşimler üzerine bk. Şahin Gümüş ve Ufuk Çörtük, “Pisye - Pladasa Koinonuna Bağlı Kırsal Yerleşim İzleri,” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı* 27 (2019), 35-36, 46-47, 49.

çekirdek yerleşim modelleriyle benzerlik gösterdiği gibi,²⁴ taş bir duvarla çevrili ve bir avlu etrafında birkaç odadan oluşan köy evleri de 4. ve 7. yüzyıllar arasında yine çok sık görülen tipik kırsal konut birimine örnek oluşturmaktadır.²⁵ Angeliki Laiou'nun da belirttiği gibi hem konut hem üretim birimlerinden oluşan bu yerleşim biçimi, Bizans İmparatorluğu'nda nüfus, güvenlik kaygıları ve değişen ekonomik ve politik güç dengelerine bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir.²⁶

G. 4 ve G. 5: Bölgede Roma, Geç Roma ve Bizans Dönemleri boyunca rastlanan moloz taş ve tuğla parçacıkları içeren duvar tekniği (Mandalıya Arkeolojik Yüzeysel Araştırması Arşivi, 2007); Kıyıkışlacık köyünde benzer yapımla yapılmış köy evlerinden bir örnek (Ufuk Serin ve Ayşenur Gökhan, 2023)

Hıristiyanlığın kentlerle birlikte kırsalda da yayıldığına işaret eden ve yerleşim ve/veya üretim birimleriyle ilişkilendirilen kilise ve şapel, kırsal çevrenin önemli bir parçasını oluşturmaktadır (**G. 6**).²⁷ Bu kiliseler, genellikle bazilikal plan tipi, çevredeki

24 Çekirdek yerleşimler Bizans Dönemi'nde en sık rastlanan kırsal yerleşim biçimidir. Bu konudaki çok sayıda kaynak ve örnek arasında bazılarını saymak gerekirse: Evelyne Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e-7e siècles* (Paris: Mouton, 1977), 240; Michel Kaplan, "Les villageois aux premiers siècles byzantins (VIe-Xe siècles): une société homogène," *Byzantinoslavica* 43 (1982), 202; Michel Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol* (Paris: Publications de la Sorbonne, 1992), 89, 117; Laiou "The Byzantine Village (5th-14th century)," 37-38, 43; *Les villages dans l'Empire byzantin IVe-IXe siècle*, ed. Jacques Lefort, Cécile Morrison ve Jean-Pierre Sordini (Paris: Lethielleux, 2005); Marcus Rautman, *Daily Life in the Byzantine Empire* (Westport: Greenwood Press, 2006), 161. Başka örnekler ve kaynakça için bk. Ufuk Serin, "Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri"; Ufuk Serin, "Late Antique and Byzantine Monuments, Sites and Settlements".

25 Kudüs'ün kuzeydoğusunda Khirbet et-Tinat'da bulunan, dikdörtgen planlı ve bir avludan ulaşılan birkaç odadan oluşan dönemin tipik bir çiftlik evi için bk. Hirschfeld, "Farms and Villages in Byzantine Palestine," 49-50, fig. 35. Ayrıca bk. Yizhar Hirschfeld, *The Palestinian Dwelling in the Roman-Byzantine Period* (Kudüs: Franciscan Printing Press; Israel Exploration Society, 1995). Benzer örnekler için bk. Ayşe Aydın, "Dağlık Kilikia'daki Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimlerinde Kiliselerin Rolü: Seyranlık-Bağhalan Örneği/ The Role of the Churches in Late Antiquity in Mountainous Cilicia: A Case of Seyranlık-Bağhalan," *Sanat Tarihi Dergisi* 28/2 (Ekim/October 2019), 533.

26 Laiou, "The Byzantine Village (5th-14th century)," 43.

27 Pierobon Benoit, "Il territorio di Iasos," 415-416. Vincenzo Ruggieri, "Il cristianesimo in Caria V-VI secolo," *Acta Congressus Internationalis XIV. Archaeologiae Christianae*, ed. Reinhardt Harreither, Philippe Pergola, Renata Pillinger ve Andreas Pülz (Città del Vaticano: Pontificio Istituto d Archeologia Cristiana, 2006), 693-704.

seramik buluntular ve çoğu *non situ* olarak bulunan mimari elemanlara dayanarak genel olarak 5. ve 6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.²⁸ Karia'nın başka bölgelerinin yanı sıra, Anadolu'nun Isauria, Lykia, Pisidia gibi daha birçok bölgesinin hem kıyı hem de iç kesimlerinde aynı dönemlere tarihlendirilen kırsal kiliseler tespit edilmiştir.²⁹ Ancak, tüm kırsal yerleşimlerde mutlaka bir kilise bulunması gerektiği gibi bir koşul olmadığından, arazide görünüşte tek başına konumlanmış gibi gözükken bir kilisenin varlığı etrafta mutlaka bir yerleşim alanı olması gerektiği varsayımına yol açmamalı ve detaylı inceleme yapılmaksızın yüzey buluntuları bu yönde yorumlanmamalıdır. Mandalya yüzey araştırması alanında tespit edilen kırsal kilise ve şapellerin, bir yapı grubu veya yerleşim alanıyla ilişkili olup olmadıklarını belirleyebilmek için daha kapsamlı arkeolojik araştırmaların (kazıların) yapılması gerekmektedir. Bu yapıların, tarımsal faaliyetler veya üretim birimleriyle ilişkili olacak şekilde, kırsalda tek başına konumlanmış olmaları son derece mümkündür. Ayrıca kırsal kiliselerin sadece yakın çevreleriyle birlikte incelenmesi değil, daha geniş bölgesel ölçekte nasıl bir rol üstlendiklerinin ve ne tür bir dağılım gösterdiklerinin de araştırılması gerekmektedir.³⁰

28 Bu konu ve kapsamlı kaynakça için bk. Ufuk Serin, "Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri"; Ufuk Serin, "Late Antique and Byzantine Monuments, Sites and Settlements"; Ufuk Serin, "Survey archaeology as a Source of Data".

29 Bu konuda örnekler ve kaynakça oldukça zengin ve kapsamlıdır. Birkaç örnek vermek gerekirse: Philip Niewöhner, "Aizanoi and Anatolia. Town and Countryside in Late Late Antiquity," *Millenium* 3/2006. *Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.* (Berlin; New York: W. De Gruyter, 2006), 243, 248-249. Aphrodisias: Örgü Dalgıç, "Early Christian and Byzantine Churches," *The Aphrodisias Regional Survey*, ed. Christopher Ratté ve Peter D. De Staebler (Darmstadt; Mainz: Verlag Philipp Von Zabern, 2012), 367-396. Balbura: J. J. Coulton, "Late Roman and Byzantine Balbura," *The Balbura Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia, I. Balbura and the History of the Highland Settlement* (London: British School at Ankara, 2012), 163-184. Isauria için bk. Gündür Varinlioğlu, "Living in a Marginal Environment: Rural Habitat and Landscape in Southeastern Isauria," *Dumbarton Oaks Papers* 61 (2007), 287-317. Genel bilgi için bk. Adam Izdebski, "The Economic Expansion of the Anatolian Countryside in Late Antiquity: The Coast versus Inland Regions," *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity*, ed. Luke Lavan (Leiden; Boston: Brill, 2013), 360.

30 Gian Pietro Brogiolo ve Alexandra Chavarria Arnau, "Chiese, territorio e dinamiche del popolamento nelle champagne tra tardoantico e altomedioevo," *Hortus Artium Medievalium* 14 (2008), 7-23. Ruggieri, "Il cristianesimo in Caria V-VI secolo," 694. Lykia ve başka bazı bölgeler üzerine bu tür bir inceleme için bk. Rebecca Sweetman, "Networks and Church Building in the Aegean: Crete, Cyprus, Lycia and the Peloponnese," *The Annual of the British School at Athens* 2017, 1-60. Dağlık Kilikia ve Isauria'daki Geç Antik kırsal yerleşimlerde kiliselerin rolü üzerine bk. Aydın, "Dağlık Kilikia'daki Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimlerinde," 521-547; Ayşe Aydın, "Dağlık Kilikia Bölgesi Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimlerindeki Hıristiyan Dini Yapıları ve İşlevleri," *Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent. Sempozyum Bildirileri 4-7 Nisan 2016, Mersin, Türkiye*, ed. Ümit Aydınöğlü ve Ahmet Mörel (Mersin: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, 2017), 78-94; Ayrıca bk. Füsün Tülek, "Kilise Merkezli Bir Tarımsal Üretim Yerleşimi, Sazaklı," *Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent. Sempozyum Bildirileri 4-7 Nisan 2016, Mersin, Türkiye*, ed. Ümit Aydınöğlü ve Ahmet Mörel (Mersin: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, 2017), 142-150.

G. 6: Mandalya kırsalında olası bir kiliseye ait apsis ve duvar kalıntıları
(Mandalya Arkeolojik Yüzeysel Araştırması Arşivi, 2007)

Yüzeysel araştırması alanında saptanan dibek, ağırlık taşı veya gerek yerinde kaya oyma gerekse *non situ* olarak bulunan zeytin veya üzüm ezme tekneleri gibi arkeolojik veriler tarımsal üretimin hem kıyı hem iç kesimlerde kırsal hayatın önemli bir parçası olduğunu göstermektedir.³¹ Nitekim zeytinlikler bugün de bu bölgenin ana geçim kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Seramik üretimi ve yerel mermer ve taş (kalker) ocaklarının işletilmesi de önemli bölgesel gelir kaynakları arasında bulunmaktaydı.³² Bölgede tespit edilen seramik buluntular ağırlıklı olarak 5. ve 7. yüzyıllar arasında kümelenirken³³ yerel İasos mermerinin işletim ve ticaretinin de Roma İmparatorluk Dönemi'nde ve özellikle 6. yüzyılda yoğunlaştığı gözlemlenmektedir.

Yukarıda söz edilen bölgesel geçim kaynakları arasında belki de en önemlisi İasos mermeridir (*marmor iassense*). İasos yarımadasının kuzeyinden doğuya, Sarıçay'a doğru uzanan yamaçlar gri-beyaz damarlı ve koyu mor renkli *breccia (rosso brecciato*

31 Pierobon Benoit, "Paralypros chora," 212, 231, n. 71; Pierobon Benoit, "Il territorio di Iasos: nuove ricerche (2006-2008)," 409-415.

32 Alandaki taş ocaklarından elde edilen veriler (Veri Tabanı no: IS 10-12-ab/14/15), yerel kireç taşı ocaklarının işletiminin temel olarak Roma İmparatorluk ve Bizans Dönemi'nde olduğuna işaret etmektedir. Yerel İasos mermeri, yatakları ve kullanım alanları üzerine kaynakça oldukça zengin ve kapsamlıdır. Güncel bir örnek için bk. Fede Berti ve Diego Peirano, "İasos di Caria e il rilancio del suo porto in età bizantina: il ruolo del marmo," *Hortus Artium Medievalium*, 22 (2016), 178-189 (kapsamlı kaynakça ile birlikte).

33 5. ve 7. yüzyıllar arasında benzer seramik kümelenmelerine Konya ovası ve Balboura gibi yüzeysel araştırmalarında da rastlanmıştır: Douglas Baird, "Settlement Expansion on the Konya Plain, Anatolia: 5th-7th Centuries AD," *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ed. William Bowden, Luke Lavan ve Carlos Machado (Leiden; Boston: Brill, 2004), 219-246; Coulton, "Late Roman and Byzantine Balboura".

ve *cipollino rosso*) türü mermer yataklarıyla bezenmiştir.³⁴ Arkeolojik veriler, mermer atölyelerinin kentsel alanın hemen dışındaki (*extra urbem*) en önemli örneklerinden birinin, Strabon'un (14,2,21) anlattığı bir hikâye sebebiyle yerel halk arasında "Balık Pazarı" olarak bilinen Roma Dönemi'ne ait anıtsal bir mezar (*mausoleum*) yapısında konumlandığını göstermiştir (G. 11/1).³⁵ Iasos'un Doğu limanına (Büyük Liman) yakın bir mesafede bulunan ve Roma Dönemi su kemerine bitişik olarak inşa edilen bu yapı ve yakın çevresinde çok sayıda tamamlanmamış mermer yapı elemanına ait parçalar bulunmuştur (G. 7). Arasında üzerine harfler kazınmış küçük haçlar da bulunan yüzey buluntuları bu mermer atölyesini Bizans Dönemi'ne tarihlemektedir. Mermer bloklar, burada 6.-7. yüzyıllarda Ephesus ve Jerash gibi başka kentlerde de kullanılan yöntemlerle kesilerek deniz yoluyla nakledilmeye hazır hâle getirilmekteydi.³⁶ Iasos'u çevreleyen kırsalda kayalara oyulmuş yollar, mermer blokların denize ne şekilde ulaştırıldığını da göstermektedir.³⁷ Ayrıca, kentin Doğu giriş kapısının hemen dışında Büyük Liman kıyısında bulunan ve Orta veya Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenen kilisede (G. 8; G. 11/6) ortaya çıkarılan tamamlanmamış mermer bloklar, bu yapının Arap akınlarının sona ermesini izleyen 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde bir dönem blokların denizaşırı sevkiyat öncesinde son depolanma alanı olabileceğine işaret etmektedir.³⁸ Iasos mermerinin merkezi yönetim (İmparatorluk) tarafından işletildiğine dair herhangi bir kanıt bulunmamıştır. Ancak Balık Pazarı'ndaki atölyenin yoğun çalışma kapasitesi ve Roma su kemerinin kamu kaynağı olarak kullanıldığı göz önüne alındığında üretim zincirinin bir "mali mülkiyet" altında toplandığı anlaşılmaktadır.³⁹

34 Berti, Peirano, "Iasos di Caria e il rilancio del suo porto in età bizantina," 178, fig. 1.

35 Bu yapı bugün taş eserler müzesi olarak kullanılmaktadır.

36 Berti, Peirano, "Iasos di Caria e il rilancio del suo porto in età bizantina," 180, 182.

37 Iasos mermer ocakları ve blokları denize taşımakta kullanılan yollar için bk. Pierobon Benoit, "Il territorio di Iasos: nuove ricerche (2006-2008)," 398-400, 411-415.

38 Burada ayrıca bol miktarda Bizans seramiği ve mühürlü anforalar (Saraçhane Tip 62) bulunmuştur: Berti, Peirano, "Iasos di Caria e il rilancio del suo porto in età bizantina," 187-189. Kilise için bk. Ufuk Serin, "Some Observations on the Middle Byzantine Church outside the East Gate at Iasos," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*, ed. Raffaella Pierobon Benoit (Napoli: Macchiaroli Editore, 2005), 156-178.

39 Peirano, "Iasos and Iasian Marble," 128.

G. 7: Iasos, 'Balık Pazarı' çevresinde yarı işlenmiş Iasos mermeri blokları (Ufuk Serin, 2009)

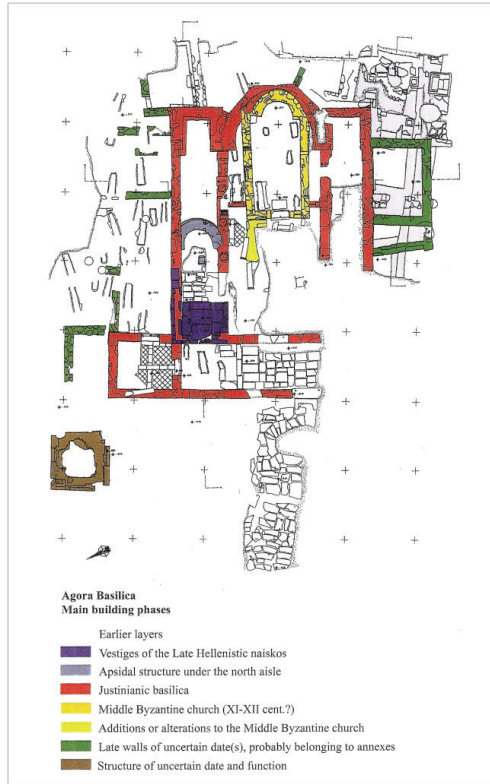

G. 8: Iasos, Doğu Limanı: Orta/Geç Bizans kilisesinin kalıntıları kıyıda sağda görülmektedir (Ufuk Serin, 2004)

Iasos mermerinin Konstantinopolis/İstanbul'da St. Polyeuktos (Aziz Polieuktos) ve St. Sophia (Ayasofya), Ephesus'ta St. John (St. Jean) ve Ravenna'da San Vitale gibi 6. yüzyılın önemli kiliselerinde kullanılmış olması bu mermerin gerek bölgesel gerek denizaşırı ihracatının bu dönemde en üst düzeye ulaşmış olduğunu göstermektedir.⁴⁰

40 Çok sayıda kaynak arasından birkaç örnek vermek gerekirse: Alberto Andreoli vd., "New Contributions on Marmor Iassense," *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, ASMOSIA VI. Proceedings of the Sixth International Conference, Venice, June 15-18, 2000*, ed. Lorenzo Lazzarini (Padova: A. Ausilio, 2002), 13-18; Fede Berti, "Marmo Iasio I," *XLIII Corso di Cultura sull'Arte bizantina e ravennate. Seminario internazionale di studi sul tema: Ricerche di archeologia e topografia, in memoria del prof. Nereo Alfieri. Ravenna, 22-26 marzo 1997*, ed. Raffaella Farioli Campanati (Ravenna: Edizioni del Girasole, 1998), 61-74; Peirano, "Iasos and Iasian Marble," 126-127.

Iasos'daki Agora Bazilikası'nın zemin döşemesinde kullanımı da yine 6. yüzyılda olmuştur (G. 9, G. 10, G. 11/5).⁴¹ Ancak beklenebileceğin aksine, bu mermerin yerel ölçekte kullanımının çok yaygın olmadığı gözlemlenmektedir.⁴² Buna karşılık, yine Karia'da bulunan yerel Aphrodisias mermeri ise büyük ölçüde Aphrodisias'ta kullanılmıştır.⁴³ Mandalya Körfezi civarında gri-beyaz Milas mermeri gibi başka mermer yataklarının da bulunuyor olması, Iasos mermerinin yerel ölçekte kullanımını çok gerekli kılmamış ve koyu mor rengi sebebiyle Akdeniz ve çevresinde çok talep gören bu mermer, ihracat açısından daha önemli bir gelir kaynağı olarak görülmüş olabilir. Iasos mermerinin yoğun kullanım alanlarının Ege, Doğu Akdeniz ve İtalya'da bulunuyor olması da denizyolu sevkiyatın yerel ölçekte kara yoluyla taşımaya oranla daha ekonomik görüldüğünün de göstergesidir.⁴⁴

G. 9: Iasos, Agora Bazilikası (6. yüzyıl), plan (Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey*. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 217, Plate V)

41 Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria*, 82-84.

42 Berti, Peirano, "Iasos di Caria e il rilancio del suo porto in età bizantina," 179, 183.

43 Ratté, "Introduction," 32, 38.

44 Lorenzo Lazzarini, Stefano Cancelliere ve Raffaella Pierobon Benoit, "Il marmo di Iaso: cave, uso, caratterizzazione e indagini archeometriche," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (Parola del Passato, 60/2-6)*, ed. Raffaella Pierobon Benoit (Napoli: Macchiaroli Editore, 2005), 322, fig. 2; Berti, Peirano, "Iasos di Caria e il rilancio del suo porto in età bizantina," 183.

G. 10: Iasos, Agora Bazilikası, Iasos mermerinden *opus sectile* yer döşemesi (Ufuk Serin, 2012)

Özellikle 5. ve 6. yüzyılda kentsel *territoria*'da izlenen bu ekonomik canlılık, aynı dönemde Iasos ve Bargylia gibi kentlerin kendisinde de gözlemlenmektedir. Iasos'ta bugüne kadar tespit edilmiş en az altı kiliseden kısmen veya tamamen kazılmış olan üç tanesi 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenmektedir (G. 11). Agora kilisesinin İmparator I. Justinianus (Justinianus) (527-565) zamanında yapılmış olduğu daha net olarak bilinmektedir. Ayrıca, bu yapıların içinde Orta ve Geç Bizans Dönemleri'nde inşa edilmiş küçük kilise ve şapeller de bulunmaktadır.⁴⁵ Benzer olarak, azizlerin yaşam hikâyelerini anlatan hagiografik nitelikli kaynaklar, aynı dönemde Mylasa ve çevresinde ve Karia'nın başka bölgelerinde manastırların varlığına işaret etmektedir.⁴⁶ Bargylia'da Helenistik sur duvarlarının güneybatı köşesinde ve limana hâkim bir pozisyonda 5.-6. yüzyıllarda inşa edilmiş olan ve içinde en az iki (veya belki üç) kilise barındıran anıtsal bir yapı grubu bulunmaktadır. Bu yapının bir piskoposluk merkezi olduğu düşünülmektedir. Marina Falla Castelfranchi'nin de belirttiği gibi, avlulu "B Kilisesi" Miletus katedralinden bile büyük olup Karia'da bilinen en büyük dinî yapılarından biridir.⁴⁷ Mandalya yüzey araştırması sırasında incelenmiş ancak kazılmamış bu yapı grubunda, 6. yüzyıla tarihlenen önemli miktarda, dinî kullanıma yönelik (liturjik) mimari öge ve yine 5. ve 6. yüzyıllara ait yazıtlar ortaya çıkarılmıştır. Ancak daha sonraki dönemlere ait arkeolojik veri bulunmamıştır.⁴⁸ Iasos'ta ise gerek savunma yapıları gerekse agoradaki Bizans nekropolündeki mezar buluntuları, kentte Pers ve Arap akınlarına rağmen 7. ve 9. yüzyıllar arasında yerleşimin bir ölçüde de olsa de-

45 Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria*.

46 Ruggieri, *La Caria bizantina*, 200-11; Vincenzo Ruggieri, "The Carians in the Byzantine Period," *Die Karer und die Anderen. Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13. bis 15. Oktober 2005*, ed. Frank Rumscheid (Bonn: Habelt, 2018), 212-213.

47 Falla Castelfranchi, "Il complesso ecclesiale di Bargylia," 405.

48 Falla Castelfranchi, "Il complesso ecclesiale di Bargylia," 423, 426, 462-463.

vam ettiğini göstermektedir. Buradaki mezar buluntuları 6. yüzyılın sonlarından 16. yüzyıla uzanan geniş bir kronolojik çerçeveye yayılmakla birlikte, veriler özellikle 6.-7. yüzyıllarda ve 11. yüzyıl sonrasında yoğunlaşmaktadır.⁴⁹

G. 11: Iasos, kent planı: **1.** Roma Dönemi anıt mezar yapısı ('Balık Pazarı') ve Geç Antik bazilika; **2.** Akropol Bazilikası; **3-4.** Henüz kazılmamış kiliseler; **5.** Agora Bazilikası; **6.** Doğu Kapısı dışındaki Orta/Geç Bizans kilisesi; **(?)** Kısıttaki sur içi alanda bir kiliseye ait olabilecek kalıntılar (Marcello Spanu, "The 2012 and 2013 Excavation and Research Campaigns at Iasos," fig. 12 üzerinden yazar tarafından geliştirilmiştir).

49 Fede Berti, "Grave Goods from the Necropolis in the Agora of Iasos," *Byzantine Small Finds in Archeological Contexts. BYZAS 15*, ed. Beate Böhlendorf-Arslan ve Alessandra Ricci (İstanbul: Ege Yayınları, 2012), 187-211.

Yukarıda söz edilen yaşam ve yerleşim belirtileri dışında, Iasos ve çevresinde “Karanlık Çağ”lar olarak da bilinen 7. ve 9. yüzyıllar arasındaki döneme ait çok fazla arkeolojik veri yoktur. Kentin bu dönemde Pers ve Arap akınlarından etkilenmesi ihtimal dâhilinde olmakla birlikte, bu akınlarla, daha doğrusu bunların yol açmış olabileceği tahribatla doğrudan ilişkilendirilebilecek somut veri bulunmamıştır.⁵⁰ Iasos’un bilinen dört piskoposundan ikisinin bu dönemde, 8. ve 9. yüzyıllarda görev yaptığı yazılı kaynaklardan bilinmektedir.⁵¹ Ancak, Ekümenik “Konsil” kayıtlarındaki bilgilerin tam olup olmadığı ve bu belgelerin güvenilirliklerinin tartışmalı olduğu unutulmamalıdır. Bir yerleşim alanına piskopos atanmış olması, o kentin gerçek fiziksel durumu ve koşulları üzerine net bilgi sağlayabilecek nitelikte bir veri değildir.⁵² Iasos’taki para dolaşımı üzerine yapılan araştırmalar da burada 7. yüzyılın ortası ve 9. yüzyıllar arasında bir kesintiye işaret etmekte, 13. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle ise nümizmatik veriler tamamen kesilmektedir.⁵³

Ancak, 7. yüzyıl ve sonrası için Iasos ve iç bölgeleri (hinterlant) koruyan bir dizi savunma yapısı önemli bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Denize uzanan küçük bir yarımada üzerinde konumlanan kenti çeviren surlar, MÖ 4. yüzyılda inşa edilmiştir.⁵⁴ Ancak yarımada'nın kuzeybatısında iç kesimde bulunan ve anakarada geniş bir alanı çevreleyen savunma sisteminin yapım tarihi üzerine MÖ 4. ve 2. yüzyıllar arasında değişen farklı teoriler bulunmaktadır.⁵⁵ Yarımada ve batıdaki liman (Küçük Liman) Orta Çağ boyunca farklı dönemlerde farklı savunma yapılarıyla desteklenmiştir. Bunlardan biri akropolün tepesinde inşa edilen kaledir. Kare planlı küçük bir kule ise Küçük Limanı Roma Dönemi’nden beri korunaklı kılan ve kalıntıları su altında hâlâ görülebilen taş iskelenin en uç noktasına inşa edilmiştir (**G. 1**). Bunlara ek olarak yarımada'nın kuzeyindeki kıstakta geniş bir alan surlarla çevrelenmiştir.

Bu savunma yapılarının tarihi uzun zaman tartışılmış ve çeşitli varsayımlar ortaya atılmıştır. Küçük Liman’daki kulede yakın geçmişte yapılan arkeolojik araştırmalar, daha önce “Orta Bizans” Dönemi’ne (10.-11. yüzyıllar) tarihlenen bu yapının aslında 7. yüzyılın ilk yarısında yapıldığını kanıtlamıştır. Kazı çalışmalarında 7. yüzyıldan

50 Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria*, 13. Ayrıca bk. Ruggieri, “The Carians in the Byzantine Period,” 211, 217-218. Sualtı arkeolojisinden (Yassı Ada batığı gibi) elde edilen veriler de Doğu Akdeniz’de deniz ticaretinin en azından 7. yüzyıla kadar ve sonrasında 10. ve 11. yüzyıllarda tekrar artarak devam ettiğini göstermektedir. Bk. Frederick van Doorninck, Jr., “Byzantine Shipwrecks,” *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. Angeliki Laiou (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002), 2: 899-905.

51 Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria*, 12, 204.

52 John Haldon, *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 122.

53 Fabrice Delrieux, “La circulation monétaire à Iasos durant la période byzantine, d’Anastase Ier Diokos à la Quatrième Croisade,” *Iasos in età bizantina. Miscellanea di studi. Accademia delle Scienze di Ferrara Atti 88. Anno Accademico 188 (2010-2011)*, 388-90.

54 Fede Berti, “2008: Works of the Italian Archaeological Expedition at Iasos,” *31. Kazı Sonuçları Toplantısı. 25-29 Mayıs 2009 Denizli* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010), 2: 92, 94.

55 Pierobon, Cianculli, Orlando, “Le ricognizioni archeologiche a Iasos”.

sonrasına ait herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır.⁵⁶ Gerek körfeze gerekse iç kesimlere hâkim olan akropoldeki kalenin yapılış tarihi kesin olarak saptanamamış olmakla birlikte, arkeolojik buluntular temel olarak 10.-13. yüzyıllar arasına ve 14.-15. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.⁵⁷ Arkeolojik kazılar bu yapının askeri bir garnizon olarak ve tek seferde inşa edildiğini göstermektedir. Buna karşılık, stratigrafisi ve kronolojisi oldukça karmaşık gözükken kıstaktaki surlarla çevrili alan birden çok yapım aşaması ve içinde çok sayıda sivil ve hatta belki dinî yapı kalıntısı barındırmaktadır (G. 11).⁵⁸ Arkeolojik yüzey araştırması, hem Roma Dönemi öncesinde hem de Erken Orta Çağ'dan Haçlılar ve Beylikler Dönemi'ne kadar uzanan çok sayıda yapım ve kullanım aşaması içeren bu alanı çevreleyen surların temel olarak Geç Roma Dönemi'nde, yarımadayı koruyan Helenistik sur duvarlarının da onarıldığı bir dönemde *Heruli* saldırılarına karşı inşa edildiğini ortaya koymuştur.⁵⁹ Alessandro Viscogliosi kıstak surlarının iç kesimlere bakan kuzeybatı cephesindeki kapının, Iasos ve hinterlant arasındaki yolların kesişme noktasında bulunabileceğini vurgulamaktadır.⁶⁰ Agoranın, kıstak surları inşa edilirken tamamen kesilen kuzeybatı köşesinde yapılan kazılar da Orta Çağ'a tarihlendirilen ve küçük bir köye ait olduğu düşünülen bazı kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Seramik ve nümizmatik buluntular, bu yerleşim alanının, kıstak surlarının 15. yüzyılda tamamen yıkılmasından önceki bir dönemde, büyük olasılıkla da 9. ve 10. yüzyıllarda oluştuğunu gösterir niteliktedir.⁶¹

Kentsel dokunun özgün niteliklerini yitirmesi ve geçmişin kalıntıları arasında kırsal veya tarımsal nitelikli küçük yerleşim birimlerinin oluşumuyla kentlerin “kırsallaşması” olarak nitelendirilebilecek bu tür bir değişim, “Karanlık Çağlar” boyunca ve sonrasında, Iasos ve çevresinde dönüşüm ve değişen koşullara uyum sağlama yoluyla hayatta kalma belirtisi olarak nitelendirilmelidir.⁶² Nitekim bu alan küçük ölçekli de

56 Daniela Baldoni, “Materiali dallo scavo della torre del porto occidentale di Iasos,” *Iasos in età bizantina. Miscellanea di studi. Accademia delle Scienze di Ferrara Atti 88. Anno Accademico 188* (2010-2011), 287.

57 Fede Berti, Davide Mengoli ve Maurizio Molinari, “Iasos (Turchia). Relazioni preliminare sulle ricerche archeologiche compiute nel castello dell’acropoli,” *Archeologia medievale* 37 (2010), 394-95; Fede Berti, “Iasos, 2009 Campaign,” 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı. 24-28 Mayıs 2010 İstanbul* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011), 1: 177-180; Fede Berti, “Work at Iasos, the 2010 Campaign,” 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı. 23-28 Mayıs 2011 Malatya* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012), 1: 222; Valentina Coppola ve Maurizio Molinari, “La fortezza dell’acropoli di Iasos. Recenti dati di scavo e qualche ipotesi ricostruttiva,” *Iasos in età bizantina. Miscellanea di studi. Accademia delle Scienze di Ferrara Atti 88. Anno Accademico 188* (2010-2011), 365-366.

58 Alessandro Viscogliosi, “Il “castello di terraferma” a Iasos. Indagini 2009,” *Bollettino dell’Associazione Iasos di Caria* 16 (2010), 22; Coppola ve Molinari, “La fortezza dell’acropoli di Iasos,” 365.

59 Berti, “2008: Works of the Italian Archaeological Expedition at Iasos,” 94; Berti, “Iasos, 2009 Campaign,” 181; Viscogliosi, “Il “castello di terraferma,”” 20.

60 Viscogliosi, “Il “castello di terraferma,”” 20.

61 Berti, “Iasos, 2009 Campaign,” 182; Marcello Spanu, “Iasos 2011,” 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı. 28 Mayıs-1 Haziran 2012 Çorum* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2013), 2: 446-447.

62 Bu tür bir değişim/dönüşüm Anadolu’daki başka birçok kentte görülmektedir. Birkaç örnek vermek gerekirse: Luca Zavagno, *Cities in Transition. Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and the Early Middle Ages (AD 500-900)* (Oxford: BAR, 2009); *The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, ed. Philip Niewöhner (Oxford: Oxford University Press, 2017);

olsa tarımsal faaliyetler için kullanılırken, agorada yer alan bazı mezarların, agoranın kuzeybatı köşesini keserek inşa edilen surlarla eş zamanlı olarak, Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenmesi tesadüf değildir.⁶³ Iasos ve çevresindeki Orta Çağ savunma yapılarının yapılış tarihi henüz açıklık kazanmış olmasa da bunların, kenti ve kenti besleyen kırsal iç kesimleri korumak amacıyla, 7. yüzyıl ve sonrasında bir "savunma zinciri" olarak planlandıkları ve böylece ana karanın iç kesimlerinde kırsalı koruyacak başka sur yapılarının inşa edilmesi gereğini ortadan kaldırdıkları net olarak söylenebilir.

Gerek yüzey araştırması alanında gerekse Anadolu'nun ve Doğu Akdeniz'in başka bölgelerinde gözlemlenen 7. yüzyıldan sonraki karakteristik veri azlığı, Bizans İmparatorluğu'nun ilerleyen dönemlerinde Karia'nın bu bölgesinde yerleşimlerin azaldığı veya tamamen kaybolduğu gibi bir varsayıma doğrudan kanıt oluşturmaz.⁶⁴ Bu veri kıtlığını temel alarak bir "gerileme" teorisi ortaya atmak, en iyi ihtimalle spekülatif bir yaklaşım olacaktır. Ayrıca, başta kıyı şeridi olmak üzere, arazinin çeşitli noktalarında saptanan yuvarlak planlı sarnıçlar ve sırlı seramik buluntuları,⁶⁵ Mandalya kırsalındaki yaşamın Bizans'ın daha geç dönemlerinde de devam ettiğini göstermektedir. Osmanlı sarnıçları ve mezarlıkları da aynı şekilde kırsal sürekliliğin sonraki dönemlerde de devam ettiğini kanıtlamaktadır.⁶⁶

Ayrıca, Pers ve Arap akınlılarının da etkisiyle 7. yüzyıldan sonra kıyı bölgeleri terk edilerek yerleşimlerin daha güvenli kabul edilebilecek iç kesimlere veya ulaşılması zor alanlara taşınmış olması da son derece olasıdır.⁶⁷ Örneğin böyle bir durum yakınlardaki Teichioussa-Kazıklı ve hatta Aphrodisias'ın güneybatısındaki plato gibi

Transformations of City and Countryside in the Byzantine Period, ed. Beate Böhlendorf-Arslan ve Robert Schick (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2020); Ayrıca bk. *Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent. Sempozyum Bildirileri 4-7 Nisan 2016, Mersin, Türkiye*, ed. Ümit Aydınoglu ve Ahmet Mörel (Mersin: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, 2017). Çeşitli örnekler ve genel değerlendirme için bk. Ufuk Serin, "The Byzantine City in Asia Minor," *The Routledge Companion to the Byzantine City: from Justinian to Mehmet II (ca. 500- ca.1500)*, ed. Nikos Bakirtzis ve Luca Zavagno (Londra; New York: Routledge, basım aşamasında).

63 Fede Berti, "La "stoà" occidentale dell'agorà di Iasos in età romana," *Studi Classici e Orientali* 61/2 (2015), 9.

64 Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria*, 202-204.

65 Pierobon Benoit, "Il territorio di Iasos: nuove ricerche (2006-2008)," 403, 406-407.

66 Karia'daki Osmanlı sarnıçları üzerine bk. Enrico Benedetti, "Le cisterne turche della Caria. Tipologia e contesto architettonico regionale," *Sinus Iasus I. Il territorio di Iasos: ricognizioni archeologiche 1988-89. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Serie III* 23/3-4 (1993): 971-986; Mandalya yüzey araştırması sırasında saptanan Osmanlı sarnıçları üzerine bk. Pierobon Benoit, "*Paralypros chora*," 240-242; Pierobon Benoit, "Il territorio di Iasos: nuove ricerche (2006-2008)," 417, n. 99. Ayrıca bk. Pierobon Benoit, "Il Golfo di Mandalya," 12.

67 Benzer bir yer değişimi, Antalya yakınlarındaki Neapolis kentinin 8. veya 9. yüzyıldan önceki bir dönemde terk edilmesiyle birlikte, hemen birkaç kilometre ötede Palamutdüzü kırsal yerleşiminin ortaya çıkışıyla ilgili olarak öne sürülmektedir. Bk. Engin Akyürek, "Palamutdüzü: A Medieval Byzantine Village Settlement in the Bey Mountains," *Adalya* 11 (2008), 307. Karia'da Çiftlikköy Kiliseli Pınar yerleşiminde bulunan ve MS 7.-9. yüzyıllar arasına tarihlenen bir yazıt için bk. Gümüş ve Çörtük, "Pisyse-Pladasa Koinonuna Bağlı Yerleşim İzleri," 38.

Karia'nın daha iç kesimlerindeki yer değişikliklerinde de gözlemlenmektedir. İlk örnekte, yerleşimin niteliği ancak Orta Çağ'da, Geç Antik dönem çiftlik yapılarının da kaybolmasıyla birlikte, yerleşimin Kazıklı yakınlarındaki Assar Kale'de bulunan Orta Çağ surlarının içine çekilmesiyle büyük ölçüde değişmiştir.⁶⁸ Ayrıca bu bölgede (Iasos-Kızılağaç-Kazıklı-Akbük hattı üzerinde) bazı "Bizans" kale ve kulelerinin varlığı 20. yüzyılın başında saptanmıştır.⁶⁹ İkinci örnekte ise Morsynus vadisinin güneyinde yer alan plato, kolay ulaşılabilir olmanın avantajdan çok dezavantaj oluşturduğu bir dönemde, Orta Çağ boyunca zaten azalmış olan nüfus için vadiden uzak ve dolayısıyla daha korunaklı bir konum sunması sebebiyle tercih edilmiştir.⁷⁰ Christopher Ratté, "Aphrodisias'ın 7. yüzyılın başında büyük ölçüde terk edilmiş olmasının, yerleşim biçimlerinde dramatik bir değişiklik anlamına gelmediğini çünkü oldukça sabit sayılabilecek bölgesel nüfusun aslında kırsal alanda daha farklı şekilde dağıldığını ve kırsal alanda 7. yüzyıldan sonra yerleşim ve nüfus artışı saptanmadığını" belirtmektedir.⁷¹

Karia'dan bu örneklere ek olarak benzer yer değişimlerine başka bölgelerde ve hatta daha erken dönemlerde bile rastlanmaktadır. Örneğin, zaten kıyıdan uzak ve yüksek bir alanda bulunmasına rağmen, Sagalassos'un *territorium*'unda (Pisidia) bazı yerleşim alanları 4. ve 5. yüzyıllarda tepelik alanlara taşınmıştır. Kyaneai'de (Lykia) ise küçük ölçekli yerleşimlerin terk edilerek bunların yerine köylerin oluştuğu gözlemlenmektedir. Yer değişimi ve/veya yerleşim modellerindeki bu tür değişiklikler, Sagalassos örneğinde askerî ve ekonomik güvenlik ve kendi kendine yeterli olabilme gibi endişelerle, Kyaneai örneğinde ise kırsal nüfusun yerel ekonomi ve ulaşım ağlarına daha iyi uyum sağlaması gibi gereksinimlerle açıklanmaktadır.⁷²

Buna ek olarak, Anadolu'nun yine Sagalassos gibi başka bölgelerindeki yüzey araştırmaları da 7. ve 9. yüzyıllar arasında kırsal yerleşimlerin devamlılığına işaret eder niteliktedir.⁷³ Hatta Sagalassos ve çevresindeki yüzey araştırmalarından elde edilen veriler, araştırmacıları 7. yüzyıl ve sonrasındaki bu devamlılığı iyimser bir şekilde

68 Lochmann, "Risultati di una survey condotta nella penisola di Kazıklı," 355-356.

69 Walther von Diest, "Quer durch Karien," *Petermanns Mitteilungen* 10 (1909), 264-269, pl. 19, geçen yüzyılda bu bölgenin bilinen en detaylı haritasını hazırlamıştır (*Skizze des Weges Guren—Ak-bük*). Buradaki bazı tanımların yeniden gözden geçirilmesi ve Kazıklı ovası başta olmak üzere Miletus ve Iasos arasındaki alandaki arkeolojik veriler üzerine bk. Ragone, "Da Mileto a Iasos," 896, 900. Ayrıca bk. Louis Robert, "Une épigramme de Carie," *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes* 31 (1957), 7-22.

70 Ratté, De Staebler, "Survey Evidence for Late Antique Settlement," 136; Ratté, "Introduction," 37.

71 Ratté, "Introduction," 36-37.

72 Izdebski, "The Economic Expansion of the Anatolian Countryside," 359. Sagalassos: Hannelore Vanhaverbeke vd. "Late Antiquity in the Territory of Sagalassos," *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ed. William Bowden, Luke Lavan ve Carlos Machado (Leiden; Boston: Brill, 2004), 247-279.

73 Benzeri şekilde, Kıbrıs'ta Xeros vadisinde de açık alanlara yayılmış küçük yerleşim kümelerinde toplanan köy topluluklarının Erken Orta Çağ boyunca devamlılığı tespit edilmiştir: Athanasios K. Vionis, "Abandonment and Revival between Late Antiquity and the Early Middle Ages: Facts and Fictions," *Before/After. Transformation, Change, and Abandonment in the Roman and Late Antique Mediterranean*, ed. Paolo Cimadoro, Rocco Palermo, Raffaella Pappalardo ve Raffaella Pierobon Benoit (Oxford: Archeopress, 2020), 84.

Anadolu kırsalının tümüne genellemeye itmiştir.⁷⁴ Ancak çevresel etkenler, iklim değişikliği, doğal felaketler, salgınlar, güvenlik ve savunma gereksinimleri veya göçler gibi çok sayıda faktörün yerleşim dinamiklerini etkilediği unutulmamalıdır. Tüm bu etkenler gerek kentsel gerek kırsal yerleşim alanlarında hem fiziksel hem sosyal değişim/dönüşüm, tamamen terk edilme veya başka bölgelere taşınma gibi değişikliklere yol açabilmektedir. Nitekim bazı bölgelerdeki yüzey araştırmaları farklı sonuçlar ortaya koymuştur.⁷⁵ Coğrafi ve bölgesel unsurların farklılığı ve çeşitliliği göz önüne alınarak, bir veya birkaç örnekten elde edilen sonuçlara dayanarak, yerleşim biçimlerinin evrimi konusunda, çok sayıda bölgesel ölçekli çalışmadan elde edilen veri ile desteklenmeksizin genellemeler yapmaktan kaçınılmalıdır.

Sonuç

Mandalya Körfezi yüzey araştırmasında ortaya çıkarılan kırsal yerleşim alanları, kilise ve şapeller, çiftlik ve zirai teraslama yapıları ve araziye dağılmış çok sayıda sarnıç, kuyu ve mezarlıklar, bu bölgede kentsel *territoria*'nın zenginliğini, tarımsal faaliyetlerin ve kırsal yerleşimlerin çeşitliliğini kanıtlamaktadır.⁷⁶ İçinde sivil ve dinî yapılar barındıran benzeri bir kırsal yerleşim zenginliği (hem nitelik hem de nicelik olarak), Erken Bizans Dönemi'nde gerek Karia'nın gerekse Anadolu'nun başka yerlerinde ve özellikle yüksek ve dağlık alanlarda gözlemlenmektedir.⁷⁷ Arkeolojik araştırmalar, 4. ve 7. yüzyıllar arasında Yunanistan ve Bizans İmparatorluğu'nun başka bölgelerinde de (Makedonya, Filistin, Suriye, Ürdün gibi) kırsal yerleşim ve ekilip biçilen arazi miktar ve dağılımında artış görüldüğüne dikkat çekmektedir.⁷⁸ Bunlara ek olarak, yakın zamanda yapılan araştırmalar, bu konuda Anadolu'nun kıyı veya iç kesimleri arasında belirgin bir farklılık olmadığını da kanıtlamaktadır.⁷⁹

74 Hannelore Vanhaverbeke vd. "What Happened after the Seventh Century? A Different Perspective on Post-Roman Rural Anatolia," *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, ed. Tasha Vorderstrasse ve Jacob Roodenberg Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2009, 188.

75 Ratté, De Staebler, "Survey Evidence for Late Antique Settlement," 135.

76 Bean ve Cook ("The Carian Coast III," 108) Mercimek yakınlarındaki Yanık Yer'de evlerin ve kiliselerin olduğu büyük bir Geç Antik köyden söz etmektedir. Bk. Ragone, "Da Mileto a Iasos," 900. Bazı araştırmacılar, bu ekonomik ve kırsal zenginlikte en azından bazı bölgeler için Kilisenin ve 4. yüzyıl imparatorlarının *agri deserti* (*Cod.Theod.* 5,14,30; *Cod.Iust.* 11,58,7) yasalarıyla ayrıntılandırılan mali politikalarının önemli rol üstlendiğini öne sürmektedir. Bu konuda kaynakça için bk. Ufuk Serin, "Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri"; Ufuk Serin, "Late Antique and Byzantine Monuments, Sites and Settlements".

77 Philip Niewöhner, "The End of the Byzantine City in Anatolia. The Case of Miletus," *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit. Topographie-Recht-Religion*, ed. Elisabeth Gruber, Mihailo Popović, Martin Scheutz ve Herwig Weigl (Vienna: Böhlau Verlag, 2016), 72-75. Aphrodisias çevresindeki iç bölgelerde farklılık gösteren özellikler için bk. Ratté, De Staebler, "Survey Evidence for Late Antique Settlement in the Region around Aphrodisias," 21-38.

78 Alexandra Chavarría ve Tamara Lewit, "A Bibliographic Essay," *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ed. William Bowden, Luke Lavan ve Carlos Machado (Leiden; Boston: Brill, 2004), 16-18. John Bintliff, Yunanistan'da Antik Dönem'in "kentsel" veya "yarı-kentsel" yerleşimlerinin Orta Çağ boyunca Bizans Dönemi'nin köy-mezralarına dönüşerek var olmaya devam ettiğini öne sürmektedir: "Two Transitions: Current Research on the Origins of the Traditional Village in Central Greece," *Europe between Late Antiquity and the Middle Ages: Recent Archaeological and Historical Research in Western and Southern Europe*, ed. John L. Bintliff ve Helena Hamerow (Londra: Tempus Reparatum, 1995), 111-130.

79 Izdebski, "The Economic Expansion of the Anatolian Countryside," 343-344, 368.

Mandalya körfezinde de 5. ve 7. yüzyıllar arasında yoğunlaşan arkeolojik veriler, burada Geç Antik/Erken Bizans kırsalının etrafı açık (surlarla çevrili olmayan),⁸⁰ küçük ölçekli kırsal yerleşim ve üretim birimleri ve mezarlar ve bu yerleşim birimleri veya üretim faaliyetleriyle ilişkili olarak kırsal alanda (niteliği henüz tam olarak belirlenememiş) bir ağ oluşturan kilise ve şapellerle donatıldığını göstermiştir.⁸¹ Bu bölgede Bizans yerleşimleri, değişen yerleşim modellerine rağmen, en azından 13. yüzyılın sonunda bölge Menteşe Beyliği'nin egemenliğine girene kadar, zaman zaman kesintiye uğrayarak da olsa devam etmiştir.⁸² Iasos'un Doğu girişinin hemen dışında yer alan ve büyük olasılıkla Laskarisler Dönemi'ne (1204-1261) tarihlenebilecek kilise⁸³ ve yukarıda söz edilen çeşitli sur yapıları ve kentin geçmiş dönemlerinin kalıntıları arasında yeşeren "kırsal" nitelikli küçük Orta Çağ yerleşim birimleri, yaşamın "kent" ve "kırsal" arasında bir çizgide⁸⁴, değişen koşullara uyum sağlamaya çalışarak ve şekil değiştirerek devam ettiğini göstermektedir.⁸⁵

Teşekkür: 2003-2011 yılları arasında ekip üyesi olarak katıldığım Mandalya Arkeolojik Yüzeysel Araştırması Projesi'ne beni davet eden Profesör Raffaella Pierobon Benoit'ya bir kez daha teşekkür ederim. Ayrıca, araştırmamın çeşitli aşamalarında destek sağlamış olan kurum ve araştırma merkezlerini de bir kez daha anmak isterim: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation; Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Harvard University; Kunsthistorisches Institut in Florenz Max-Planck-Institut; SAR (School for Advanced Research) ve UCLA Cotsen Institute of Archaeology.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: I wish to express my thanks to Professor Raffaella Pierobon Benoit of the University of Naples 'Federico II' for my involvement in the Mandalya Archaeological Survey Project between 2003-2011. I am grateful to several institutions providing scientific and financial support at different stages of my research into the Late Antique and Byzantine sites and settlements in the Gulf of Mandalya (Caria): Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation; Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Harvard University; Kunsthistorisches Institut in Florenz Max-Planck-Institut; School for Advanced Research (SAR) in association with UCLA (University of California at Los Angeles), Cotsen Institute of Archaeology.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

80 Ancak bölgede Helenistik dönemde inşa edilmiş kontrol kulelerinden bazılarının (ör: IS 11-13) Bizans Dönemi'nde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Karia ve Anadolu'nun başka bölgelerinde benzer durumlar saptandığı gibi, Orta Çağ Bizans kırsal yerleşimlerinin etrafında savunma sistemi bulunmaması oldukça sık görülen bir özelliktir: Gümüş ve Çörtük, "Pisye-Pladasa Koinonuna Bağlı Yerleşim İzleri," 32, 49-50; Akyürek, "Palamutdüzü: A Medieval Byzantine Village Settlement," 299, 309.

81 Ufuk Serin, "Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri," 197-200. Ayrıca bk. Pierobon Benoit, "Il territorio di Iasos: nuove ricerche (2006-2008)," 415-416.

82 Ufuk Serin, *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria*, 13-14 (kaynakça ile birlikte).

83 Ufuk Serin, "Some Observations on the Middle Byzantine Church outside the East Gate at Iasos," 156-178.

84 Bizans yerleşimlerinin kentsel ve kırsal arasında değişen niteliği ve çeşitliliği son yıllarda sıkça tartışılan bir konudur. Bu iki temel kategori arasında tam olarak sınıflandırılmayan yerleşim türleri uluslararası yazında "In-Between Spaces" veya "Third Spaces" olarak adlandırılmaktadır. Örneğin Myrto Veikou, "Rural Towns" and "In-Between" or "Third Spaces". Settlement Patterns in Byzantine Epirus (7th-9th Centuries) from an Interdisciplinary Approach", *Archeologia Medievale* 36 (2009), 43-54.

85 Bugünkü Kıyıkışlacık köyünün bulunduğu yerdeki ilk yerleşim yeri olan Asin'de saptanan bir sit alanına ait kalıntıların (Veri Tabanı no: IS 10-34) 'Bizans' Dönemi'ne tarihlendiğini vurgulamak gerekir. Iasos'da Geç Antik ve Bizans dönemlerine ait malzeme ve buluntular üzerine bk. Iasos in età bizantina. *Miscellanea di studi. Accademia delle Scienze di Ferrara Atti* 88. Anno Accademico 188 (2010-2011); Spanu, "Iasos 2011," 445-447.

Kaynakça/References

- Alcock, Susan E., John F. Cherry ve Jack L. Davis. "Intensive Survey, Agricultural Practice and the Classical Landscape of Greece," *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*. Ed. Ian Morris. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 137-170.
- Akyürek, Engin. "Palamutdüzü: A Medieval Byzantine Village Settlement in the Bey Mountains." *Adalya* 11 (2008): 295-316.
- Andreoli, Alberto, Fede Berti, Lorenzo Lazzarini ve Raffaella Pierobon Benoit. "New Contributions on Marmor Iassense," *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, ASMOSIA VI. Proceedings of the Sixth International Conference, Venice, June 15-18, 2000*. Ed. Lorenzo Lazzarini. Padova: A. Ausilio, 2002, 13-18.
- Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent. Sempozyum Bildirileri 4-7 Nisan 2016, Mersin, Türkiye*. Ed. Ümit Aydınoglu ve Ahmet Mörel. Mersin: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, 2017.
- Aydın, Ayşe. "Dağlık Kilikia Bölgesi Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimlerindeki Hıristiyan Dini Yapıları ve İşlevleri," *Antik Dönemde Akdeniz'de Kırsal ve Kent. Sempozyum Bildirileri 4-7 Nisan 2016, Mersin, Türkiye*. Ed. Ümit Aydınoglu ve Ahmet Mörel. Mersin: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, 2017, 78-94.
- Aydın, Ayşe. "Dağlık Kilikia'daki Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimlerinde Kiliselerin Rolü: Seyranlık-Bağhalan Örneği." *Sanat Tarihi Dergisi* 28/2 (Ekim/October 2019): 521-547.
- Baird, Douglas. "Settlement Expansion on the Konya Plain, Anatolia: 5th-7th Centuries AD," *Recent Research on the Late Antique Countryside*. Ed. William Bowden, Luke Lavan ve Carlos Machado. Leiden; Boston: Brill, 2004, 219-246.
- Baldoni, Daniela. "Materiali dallo scavo della torre del porto occidentale di Iasos." *Iasos in età bizantina. Miscellanea di Studi. Accademia delle Scienze di Ferrara Atti* 88. Anno Accademico 188 (2010-2011): 285-318.
- Bean, George E. ve John M. Cook. "The Carian Coast III." *The Annual of the British School at Athens* 52 (1957): 58-146.
- Benedetti, Enrico. "Le cisterne turche della Caria: tipologia e contesto architettonico regionale." *Sinus Iasius I. Il territorio di Iasos: ricognizioni archeologiche 1988-89. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Serie III* 23/3-4 (1993): 971-986.
- Benoit, Jean ve Raffaella Pierobon Benoit. "Il territorio a Nord di Iasos: ricognizioni 1988." *Sinus Iasius I. Il territorio di Iasos: ricognizioni archeologiche 1988-89. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Serie III* 23/3-4 (1993): 902-919.
- Berti, Fede. "Marmo Iasio I." *XLIII Corso di Cultura sull'Arte bizantina e ravennate. Seminario internazionale di studi sul tema: Ricerche di archeologia e topografia, in memoria del prof. Nereo Alfieri. Ravenna, 22-26 marzo 1997*. Ed. Raffaella Farioli Campanati. Ravenna: Edizioni del Girasole, 1998, 61-74.
- Berti, Fede. "2008: Works of the Italian Archaeological Expedition at Iasos," *31. Kazı Sonuçları Toplantısı. 25-29 Mayıs 2009 Denizli*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, 2: 91-100.
- Berti, Fede. "Iasos, 2009 Campaign," *32. Kazı Sonuçları Toplantısı. 24-28 Mayıs 2010 İstanbul*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011, 1: 178-187.
- Berti, Fede. "Work at Iasos, the 2010 Campaign," *33. Kazı Sonuçları Toplantısı. 23-28 Mayıs 2011 Malatya*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012, 1: 221-231.

- Berti, Fede. "Grave Goods from the Necropolis in the Agora of Iasos," *Byzantine Small Finds in Archeological Contexts. BYZAS 15*. Ed. Beate Böhlendorf-Arslan ve Alessandra Ricci. Istanbul: Ege Yayınları, 2012, 187-211.
- Berti, Fede. "La "stoà" occidentale dell'agorà di Iasos in età romana." *Studi Classici e Orientali* 61/2 (2015): 5-22.
- Berti, Fede, Davide Mengoli ve Maurizio Molinari. "Iasos (Turchia), Relazioni preliminare sulle ricerche archeologiche compiute nel castello dell'acropoli." *Archeologia medievale* 37 (2010): 385-396.
- Berti, Fede ve Diego Peirano. "Iasos di Caria e il rilancio del suo porto in età bizantina: il ruolo del marmo." *Hortus Artium Medievalium* 22 (2016): 178-189.
- Bintliff, John. "Two Transitions: Current Research on the Origins of the Traditional Village in Central Greece," *Europe between Late Antiquity and the Middle Ages: Recent Archaeological and Historical Research in Western and Southern Europe*. Ed. John L. Bintliff ve Helena Hamerow. Londra: Tempus Reparatum, 1995, 111-130.
- Doorninck van, Jr. Frederick. "Byzantine Shipwrecks," *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*. Ed. Angeliki Laiou. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002, 2: 899-905.
- Brogio, Gian Pietro ve Alexandra Chavarria Arnau. "Chiese, territorio e dinamiche del popolamento nelle champagne tra tardoantico e altomedioevo." *Hortus Artium Medievalium* 14 (2008): 7-23.
- Chavarria, Alexandra ve Tamara Lewit. "A Bibliographic Essay," *Recent Research on the Late Antique Countryside*. Ed. William Bowden, Luke Lavan ve Carlos Machado. Leiden; Boston: Brill, 2004, 3-52.
- Coppola, Valentina ve Maurizio Molinari. "La fortezza dell'acropoli di Iasos. Recenti dati di scavo e qualche ipotesi ricostruttiva." *Iasos in età bizantina. Miscellanea di studi. Accademia delle Scienze di Ferrara Atti 88. Anno Accademico* 188 (2010-2011): 359-372.
- Coulton, J.J. "Late Roman and Byzantine Balboura," *The Balboura Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia, 1. Balboura and the History of the Highland Settlement*. Londra: British School at Ankara, 2012, 163-184.
- Dalgiç, Örgü. "Early Christian and Byzantine Churches," *The Aphrodisias Regional Survey*. Ed. Christopher Ratté ve Peter D. De Staebler. Darmstadt; Mainz: Verlag Philipp Von Zabern, 2012, 367-396.
- Delrieux, Fabrice. "La circulation monétaire à Iasos durant la période byzantine, d'Anastase Ier Diokos à la Quatrième Croisade." *Iasos in età bizantina. Miscellanea di studi. Accademia delle Scienze di Ferrara Atti 88. Anno Accademico*, 188 (2010-2011): 383-426.
- Diest, Walther von. "Quer durch Karien." *Petermanns Mitteilungen* 10 (1909): 264-269.
- Fabiani, Roberta. "Strabone e la Caria," *Strabone e l'Asia Minore. Incontri perugini di storia della storiografia antica sul mondo antico X (Perugia 1997)*. Ed. Anna Maria Biraschi ve Giovanni Salmeri. Napoli: Edizioni scientifiche italiana; Perugia: Università degli studi di Perugia, 2000, 375-400.
- Falla Castelfranchi, Marina. "Il complesso ecclesiale di Bargylia," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*. Ed. Raffaella Pierobon Benoit. Napoli: Macchiaroli Editore, 2005, 419-464.
- Gümüş, Şahin ve Ufuk Çörtük. "Pisye-Pladasa Koinonuna Bağlı Kırsal Yerleşim İzleri." *Çanakale Araştırmaları Türk Yılığ* 27 (2019): 31-55.

- Haldon, John. *Byzantium in the Seventh Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hamarnah, Basema. *Topografia cristiana ed insediamenti rurali nel territorio dell'odierna Giordania nelle epoche bizantina ed islamica. V-IX sec.* Vatican City: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2003.
- Hild, Friedrich. *Meilensteine, Straßen und das Verkehrsnetz der Provinz Karia*. Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Hirschfeld, Yizhar. *The Palestinian Dwelling in the Roman-Byzantine Period*. Kudüs: Franciscan Printing Press; Israel Exploration Society, 1995.
- Hirschfeld, Yizhar. "Farms and Villages in Byzantine Palestine." *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997): 33-71.
- Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*. Ed. Raffaella Pierobon Benoit. Napoli: Macchiaroli Editore, 2005.
- Iasos in età bizantina. Miscellanea di studi. Accademia delle Scienze di Ferrara Atti 88. Anno Accademico 188 (2010-2011)*.
- Izdebski, Adam. "The Economic Expansion of the Anatolian Countryside in Late Antiquity: The Coast Versus Inland Regions," *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity*. Ed. Luke Lavan. Leiden; Boston: Brill, 2013, 343-376.
- Kaplan, Michel. "Les villageois aux premiers siècles byzantins (VIe-Xe siècles): une société homogène." *Byzantinoslavica* 43 (1982): 202-217.
- Kaplan, Michel. *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1992.
- La Rocca, Eugenio. "Introduzione." *Sinus Iasius I. Il territorio di Iasos: ricognizioni archeologiche 1988-89. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Serie III, 23-3-4 (1993): 847-852*.
- La Rocca, Eugenio. "Survey archeologica nell'area del Golfo di Mandalya (Turchia)," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*. Ed. Raffaella Pierobon Benoit. Napoli: Macchiaroli Editore, 2005, 392-418.
- Laiou, Angeliki E. "The Byzantine Village (5th-14th century)," *Les villages dans l'Empire byzantin IVe-XIe siècle*. Ed. Jacques Lefort, Cécile Morrison ve Jean-Pierre Sodini. Paris: Lethielleux, 2005, 5-54.
- Lang, Franziska. "A Method for the Activity Analysis of Medieval Sites: From the Stratiké Surface Survey Project, Acarnania (Western Greece)," *Medieval and Post Medieval Greece. The Corfu Papers*. Ed. John Bintliff ve Hanna Stöger. Oxford: Archeopress, 2009, 157-165.
- Laumonier, Alfred. *Les cultes indigènes en Carie*. Paris: E. de Boccard, 1958.
- Lazzarini, Lorenzo, Stefano Cancelliere ve Raffaella Pierobon Benoit, "Il marmo di Iaso: cave, uso, caratterizzazione e indagini archeometriche," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (Parola del Passato, 60/2-6)*. Ed. Raffaella Pierobon Benoit. Napoli: Macchiaroli Editore, 2005, 320-331.
- Les villages dans l'Empire byzantin IVe-IXe siècle*. Ed. Jacques Lefort, Cécile Morrison ve Jean-Pierre Sodini. Paris: Lethielleux, 2005.
- Lohmann, Hans. "Milet und die Milesia. Eine antike Grossstadt und ihr Umland im Wandel der Zeiten," *Chora und Polis*. Ed. Franck Kolb ve Elisabeth Müller-Luckner. Münih: Oldenbourg, 2004, 325-360.
- Lohmann, Hans. "Risultati di una survey condotta nella penisola di Kazıklı," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*. Ed. Raffaella Pierobon Benoit. Napoli: Macchiaroli Editore, 2005, 332-356.

- Lohmann, Hans. *Ein Survey bei Kazıklı (Muğla)*. Möhnesee: Bibliopolis, 2005.
- Niewöhner, Philip. "Aizanoi and Anatolia. Town and Countryside in Late Late Antiquity," *Millenium* 3/2006. *Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jachrtausends n. Chr.* Berlin; New York: W. De Gruyter, 2006, 239-253.
- Niewöhner, Philip. "The End of the Byzantine City in Anatolia. The Case of Miletus," *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit. Topographie-Recht-Religion*. Ed. Elisabeth Gruber, Mihailo Popović, Martin Scheutz ve Herwig Weigl. Viyana: Böhlau Verlag, 2016, 63-77.
- Özudoğru, Şükrü ve Düzgün Tarkan. "Kibyra Geç Antikçağ Hamamı." *Adalya* 21 (2018): 175-210.
- Patlagean, Evelyne. *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e-7e siècles*. Paris: Mouton, 1977.
- Peirano, Diego. "Iasos and Iasian Marble between the Late Antique and Early Byzantine Eras," *ASMOSIA XI. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the Eleventh International Conference of ASMOSIA, Split, 18–22 May 2015*. Ed. Daniela Matetić Poljak ve Katja Marasović. Split: University of Split, Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy, 2018, 123-130.
- Pierobon Benoit, Raffaella. "L'Asia Minore e l'approvvigionamento in grano di Roma," *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la république jusqu'au Haut Empire. Actes du Colloque International de Naples 1991. Actes du colloque international organisé par le Centre Jean Bérard et l'URA 994 du CNRS, Naples, 14-16 février 1991*. Publications du Centre Jean Bérard, 1994, 305-321.
- Pierobon Benoit, Raffaella. "Paralypros chora: il territorio di Iasos alla luce delle recenti ricognizioni," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*. Ed. Raffaella Pierobon Benoit. Napoli: Macchiaroli Editore, 2005, 200-244.
- Pierobon Benoit, Raffaella. "Survey of the Mandalya Gulf. Report on the 2004 Campaign: The Iasos' Chora and the System of Defence," 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 30 Mayıs-3 Haziran 2005 Antalya*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006, 2: 279-292.
- Pierobon Benoit, Raffaella. "Il territorio di Iasos: nuove ricerche (2006-2008)," *Labraunda and Karia. Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda. Stockholm, the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008*. Ed. Lars Karlsson ve Susanne Carlsson. Uppsala: Uppsala Universitet, 2011, 389-425.
- Pierobon Benoit, Raffaella. "Il Golfo di Mandalya: risultati delle ricognizioni e nuove prospettive." *Türkiye ve İtalya. Arkeolojik Ufuklar. Arkeoloji ve Sanat* 139 (2012), 119-127.
- Pierobon Benoit, Raffaella, Lucia Cianciulli ve Paolo Orlando. "Una storia nascosta: il paesaggio di Iasos," *Delli Aspetti de Paesi. Vecchi e nuovi Media per l'Immagine del Paesaggio/Old and New Media for the Image of the Landscape, t. I, Costruzione, descrizione, identità storica/ Construction, Description, Historical Identity*. Ed. Annunziata Berrino ve Alfredo Buccaro. Napoli: CIRICE, 2016, 139-148.
- Pierobon Benoit, Raffaella, Lucia Cianciulli ve Paolo Orlando. "Le ricognizioni archeologiche a Iasos: un paesaggio in trasformazione. Strumenti e metodi," *Romarché 2019. Landscapes – Paesaggi culturali. Giornata di studio e confronto, Roma 30 maggio* (basım aşamasında).
- Ragone, Giuseppe. "Da Mileto a Iasos. Toponomastica antica, itinerari antiquari, ricognizioni moderni." *Sinus Iasius I. Il territorio di Iasos: ricognizioni archeologiche 1988-89. Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Serie III, 23-3-4* (1993): 871-902.

- Ratté, Christopher. "Introduction," *The Aphrodisias Regional Survey*. Ed. Christopher Ratté ve Peter D. De Staebler. Darmstadt; Mainz: Verlag Philipp Von Zabern, 2012, 1-38.
- Ratté, Christopher ve Peter D. De Staebler, "Survey Evidence for Late Antique Settlement in the Region around Aphrodisias," *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*. Ed. Ortwin Dally ve Christopher Ratté. Ann Arbor, MI: Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan, 2011, 123-136.
- Rautman, Marcus. *Daily Life in the Byzantine Empire*. Westport: Greenwood Press, 2006.
- Robert, Louis. "Une épigramme de Carie." *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*, 31 (1957): 7-22.
- Ruggieri, Vincenzo. "A Historical Addendum to the Episcopal Lists of Caria." *Revue des Études Byzantines* 54 (1996): 221-234.
- Ruggieri, Vincenzo. *Il golfo di Keramos: dal tardo-antico al medioevo bizantino*. Soveria Mannelli: Rubbettino, 2003.
- Ruggieri, Vincenzo. *La Caria bizantina: topografia, archeologia ed arte (Mylasa, Stratonikeia, Bargylia, Myndus, Halicarnassus)*. Soveria Mannelli: Rubbettino, 2005.
- Ruggieri, Vincenzo. "Il cristianesimo in Caria V-VI secolo," *Acta Congressus Internationalis XIV. Archaeologiae Christianae*. Ed. Reinhardt Harreither, Philippe Pergola, Renata Pillinger ve Andreas Pülz. Città del Vaticano: Pontificio Istituto d Archeologia Cristiana, 2006, 693-704.
- Ruggieri, Vincenzo. "The Carians in the Byzantine Period," *Die Karer und die Anderen. Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13. bis 15. Oktober 2005*. Ed. Frank Rumscheid. Bonn: Habelt, 2018, 207-218.
- Serin, Ufuk. *Early Christian and Byzantine Churches at Iasos in Caria: An Architectural Survey*. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2004.
- Serin, Ufuk. "Some Observations on the Middle Byzantine Church outside the East Gate at Iasos," *Iasos e la Caria. Nuovi studi e ricerche (La Parola del Passato, 60/2-6)*. Ed. Raffaella Pierobon Benoit. Napoli: Macchiaroli Editore, 2005, 156-178.
- Serin, Ufuk. "Karya'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi Yapı ve Yerleşimleri Üzerine Bazı Gözlemler." *METU Journal of the Faculty of Architecture* 30/1 (2013): 191-211.
- Serin, Ufuk. "Late Antique and Byzantine Monuments, Sites, and Settlements in the Gulf of Mandalya in the light of Recent Archaeological Evidence," *Atti del XVI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana Roma 22-28 settembre 'Costantino e i Costantinidi: l'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi'*. Ed. Olof Brandt, Gabriele Castiglia ve Vincenzo Fiocchi Nicolai. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2016, 2: 1821-1841.
- Serin, Ufuk. "Survey Archaeology as a Source of Data. Principles and Practice," *The Cambridge Handbook to Byzantine Archaeology*. Ed. Michael J. Decker. Cambridge: Cambridge University Press (basım aşamasında).
- Serin, Ufuk. "The Byzantine City in Asia Minor," *The Routledge Companion to the Byzantine City: from Justinian to Mehmet II (ca. 500- ca.1500)*. Ed. Nikos Bakirtzis ve Luca Zavagno. Londra; New York: Routledge (basım aşamasında).
- Spanu, Marcello. "Iasos 2011," *34. Kazı Sonuçları Toplantısı. 28 Mayıs-1 Haziran 2012 Çorum*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2013, 2: 445-454.
- Spanu, Marcello. "The 2012 and 2013 Excavation and Research Campaigns at Iasos," *36. Kazı Sonuçları Toplantısı. 2-6 Haziran 2014 Gaziantep*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015, 3: 575-596.

- Sweetman, Rebecca. "Networks and Church Building in the Aegean: Crete, Cyprus, Lycia and the Peloponnese." *The Annual of the British School at Athens* 2017: 1-60.
- The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. Ed. Philip Niewöhner. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Transformations of City and Countryside in the Byzantine Period*. Ed. Beate Böhlendorf-Arslan ve Robert Schick. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2020.
- Tülek, Füsün. "Kilise Merkezli Bir Tarımsal Üretim Yerleşimi, Sazaklı," *Antik Dönemde Akdeniz 'de Kırsal ve Kent. Sempozyum Bildirileri 4-7 Nisan 2016, Mersin, Türkiye*. Ed. Ümit Aydınöğlü ve Ahmet Mörel. Mersin: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi, 2017, 142-150.
- Vanhaverbeke, Hannelore, Femke Martens, Marc Waelkens ve Jeroen Poblome, "Late Antiquity in the Territory of Sagalassos," *Recent Research on the Late Antique Countryside*. Ed. William Bowden, Luke Lavan ve Carlos Machado. Leiden; Boston: Brill, 2004, 247-279.
- Vanhaverbeke, Hannelore, Athanasios K. Vionis, Jeroen Poblome ve Marc Waelkens. "What Happened after the Seventh Century? A Different Perspective on Post-Roman Rural Anatolia," *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*. Ed. Tasha Vorderstrasse ve Jacob Roodenberg. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2009, 177-190.
- Varinlioğlu, Günder. "Living in a Marginal Environment: Rural Habitat and Landscape in Southeastern Isauria." *Dumbarton Oaks Papers* 61 (2007): 287-317.
- Veikou, Myrto. "'Rural Towns' and 'In-Between' or 'Third Spaces'. Settlement Patterns in Byzantine Epirus (7th-9th Centuries) from an Interdisciplinary Approach." *Archeologia Medievale* 36 (2009): 43-54.
- Vionis, Athanasios K. "Abandonment and Revival between Late Antiquity and the Early Middle Ages: Facts and Fictions," *Before/After. Transformation, Change, and Abandonment in the Roman and Late Antique Mediterranean*. Ed. Paolo Cimadoro, Rocco Palermo, Raffaella Pappalardo ve Raffaella Pierobon Benoit. Oxford: Archeopress, 2020, p. 79-95.
- Viscogliosi, Alessandro. "Il "castello di terraferma" a Iasos. Indagini 2009." *Bollettino dell'Associazione Iasos di Caria* 16 (2010): 19-26.
- Voigtländer, Walter. *Teichiussa. Näherung und Wirklichkeit*. Rahden in Westfalen: VML, M. Leidorf, 2004.
- Zavagno, Luca. *Cities in Transition. Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and the Early Middle Ages (AD 500-900)*. Oxford: BAR, 2009.